سَيَقُولُ السُّفَهَآءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلّٰىهُمْ عَنْ

ہُنۡ تے ناسمجھ لوک ضرور کیہنہ غا جے کس چیز نے مسلماناں ناں اُنھاں غا اُس قبلہ تیں موڑ

قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا ۚ قُلْ لِّلّٰهِ الْمَشْرِقُ

چھوڑیو جس ور ویہہ تھا (اے نبیؐ) تم فرما دیو مشرقؔ ، مغرب سب

وَالْمَغْرِبُ ۚ يَهْدِي مَنْ يَّشَآءُ إِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴿١٤٢﴾

اللہ تعالیٰ ہی غو ہے وہ جس ناں چاہوے سِدّا رستہ ور لا چھوڑے (۱۰۷)

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنٰكُمْ أُمَّةً وَّسَطًا لِّتَكُونُوا شُهَدَآءَ عَلَى

تے اسے را ہم نےؔ تمناں اعتدالؔ آلی امت بنّایو تانجے تم لوکاں ور

النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا ۗ وَمَا جَعَلْنَا

گواہ ویں تے رسولؐ تھارا ور گواہ ویں (۱۰۸) تے جس قبلہ

الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَآ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَّتَّبِعُ

ورتم تھا اس ناں ہم نےؔ چھڑو اس گلّوں مقرر کیّو تھو تانجے ہم تک لیاں جے کونؔ رسول

الرَّسُولَ مِمَّنْ يَّنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ ۚ وَإِنْ كَانَتْ

ؐ غی تابعداری کرے تے کونؔ پٹھیں پیریں پھر جئے ؛ تے یاہ گل تھی خاصی

لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ ۗ وَمَا كَانَ

بڑی ور انھاں لوکا واسطے نیہنہ جنھاں ناں اللہ نے ہدایت دتی ہے تے اللہ تعالیٰ

اللّٰهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ ۚ إِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ

تھارا ایمان ناں ضائع کرن آلوؔ نیہنہ ، بیشک اللہ لوکاں ور بے بہا شفقت کرن آلو

رَّحِيمٌ ﴿١٤٣﴾ قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَآءِ ۚ

مُچ مہربان ہے (۱۰۹) (اے نبیؐ) تھارا منہ غو کہڑی کہڑی اسمان در اُٹھنوؔں ہم تک رہیا ہاں

فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰىهَا ۠ فَوَلِّ وَجْهَكَ

تے ہم تمنّاں ضرور اُس قبلہ در پھیر دیاں غا جس تیں تم راضی ہیں اچھا! ہُنؔ تم کرلیو اپنّاں منہ ناں

(۱۰۷) بیت المقدس یا مسجدِ اقصیٰ فلسطین ماں حضرتِ سلیمانؑ غو بنّایو وو اللہ غو گھر ہے، جدکہ خانُوں کعبو جس غا باہر آلا حصہ ناں رلاؔ غے مسجدِ حرام کہیو جئے خدا غو وہ مقدس گھر ہے جس غی تعمیر حضرتِ ابراہیمؑ تے ان غا فرزند حضرتِ اسماعیلؑ غا سُچاں ہتھاں نالؔ ہوئی تھی عرب غا لوک کعبہ پاک ناں مقدس منیں تھا جدکہ یہودی بیت المقدس ناں اپنوں قبلو سمجھیں تھا۔ رحمتِ عالم ﷺ جچر توڑی مکہ ماں تھا اکثر روایتاں غے مطابق اس را نماز پڑھیں تھا کہ کعبو پاک تے بیت المقدس دوئے سامنےؔ ریہنہ تھا۔ مدینہ پاک غی ہجرت تیں بعد یاہ شکل ممکن نیہنہ تھی کیوں جے مدینہ منورہ تیں بیت المقدس شمال آنےؔ پاسے پوئے جدکہ خانوں کعبو بالکل اس غے دوجے پاسے ٹھیک جنوب آلیؔ بکھی ہے۔ مدینہ ماں ہجرت توں بعد آپ ﷺ نے اللہ غا حکم نالؔ شروع ماں ۱۶ یا ۱۷ مہیناں بیت المقدس ناں قبلو بنّا غے نماز پڑھی اس توں بعد خانہ کعبہ ناں ہمیشاں واسطے قبلو بنا لینؔ غو حکم آ گیو اس ناں علمی زبان ماں ''تحویل قبلہ'' کہیو جئے۔ ہُن دو رکوع توڑی اسے ''تحویلِ قبلہ'' غو بیان ہے اس پہلی آیت ماں اس گل غی پیشن گوئی ہے جے قبلہ غی تبدیلی غو حکم آتاں ہی ہُنؔ کم عقل بیوقوف لوک رولو چک لیں غا کہ مسلماناں ناں اِن غا قبلہ توں کس نے پھیر چھوڑیو!؟ فر یوہی ہووو، پہلاں یہودیاں نے ڈنڈ کرنی شروع کی! فر ان غی تکوتکی اسلام غا سارا مخالف اس سوچ ماں گھٹھا ہو گیا جھڑا لوک سجرا سجرا مسلمان ہووا تھا ان غا دِلاں ماں ٹھسو گھلّن لگ پیا جے یوہ کسرا غو مذہب ہے گہڑی کدے منہ کرلیں تے گہڑی کدے! اللہ نے مسلماناں ناں انھاں غا اعتراض غو جواب سکھایو جے کسے ایکنؔ پاسے منہ کر غے نماز پڑھن غو مطلب یوہ تے نیہنہ کہ اس ''طرف'' غی کائے خاص خصوصیت ہے بلکہ اصل تے اللہ تعالیٰ غو حکم ہے۔ لہتو چڑھتو چارے کونٹ اسے غیں ہیں وہ جیاں چاہوے حکم کرے اس ناں کونؔ ٹھاک سکے! فرمانبردار بنداں غو کم اس غا حکم ور عمل کرنو ں ہے، پہانویں وہ ایکنؔ تہاڑی ماں ہی سو بکھی منہ کرن غو حکم کیوں نہ کرے، تے خانہ کعبہ در منہ کر غے نماز پڑھنی وی اس غا حکم غی پابندی توں سوا کجھ نیہنہ، نالؔ ہی یاہ گل وی دسی کہ جے افضل قبلہ ہی غی گل کریں تانوی حضرتِ ابراہیمؑ غو بنّایو وو افضل قبلو تے خانوں کعبو ہی ہے۔ فر یوہ اللہ غو کرم ہے وہ جس ناں چاہوے اس ناں اصل تے سرس چیز غی رہنمائی کر غے ''صراطِ مستقیم'' دس چھوڑے۔

(۱۰۸) یعنی اے رحمتِ عالم ﷺ غیو امتیو! تمنّاں افضل قبلو دسنّو تے صراطِ مستقیم غی رہنمائی کرنی کائے اک ہی گل نیہنہ بلکہ اللہ نے تے اس امت ناں ہی ساری اُمتاں توں افضل بنّایو ہے اس غو ناں ہی خیرُ اُمة ہے، ہُن قیامت توڑی تم لوکاں واسطے نمونوں ہیں تے سید عالم ﷺ تھارے واسطے نمونو ہیں۔ بلکہ قیامت آلےؔ تہاڑے وی تم پشلاں نبیاں غی سچائی ور منکراں غے خلاف گواہی دیں غا اور رسولِ پاک ﷺ تھاری تائید ماں گواہی دیں غا۔

(۱۰۹) یعنی بیتُ المقدس ناں تے اللہ نے مستقل قبلو بنّایوہی نیہنہ تھو، اس ماں تے بس بوداذہن آلاں انھاں لوکاں غی ازمائش کرنی تھی جھڑا پیر پیر ور پچھے ہٹ جیں، کیو نجے اج توڑی عرب غا سارا لوک ''قومی'' تے ''وطنی'' لحاظ نالؔ کعبہ پاک ناں سب توں سُچو تے متبرک گھر اور اپنوں قبلو سمجھیں تھا، ہُن وطنیت تے قومیت غا یہ بُت ٹہاناں منظور تھا اور یوہ دیکھنوؔں تھو جے اپنّاں دماغ غا گھڑ یا وا انھاں بتاں ناں ٹاہ غے خدا غا حکم ور کونؔ عمل کرے! فر ایمان آلاؔں نے تے خدا غا حکم غے مطابق ستاراں مہیناں توڑی بیت المقدس در نماز پڑھ غے، جھڑ وانھاں غا مزاج غے سروں ہی خلاف تھو تے ستاراں مہیناں توں بعد فر خدا غا حکم غے مطابق کعبہ پاک ناں قبلو بنّا غے اپنّاں ایمان غو تے اپنی فرمانبرداری غو پورو پورو ثبوت پیش کر دِتو، انھاں نے یوہ دعوو، سچو کر دسیو جے مھاری دوستی نہ تے کسے قومیت نالؔ ہے نہ وطن نالؔ! بلکہ ہم تے اپنّاں مالک غا حکم غا بنیا وا ہاں! حالانکہ امتحان غی یاہ مُچ اوکھی گہڑی تھی ور خدا نے ایمان آلاؔں ناں استقامت نصیب کی! ''تحویلِ قبلہ'' غا اس حکم ماں انھاں صحابیاں واسطے وی بڑو امتحان تھو جھڑا خوش نصیب عیسایت یا یہودیت چھوڑ غے

مسلمان ہو یا تھا، ویہہ مدتاں توں بیت المقدس ناں قبلو منتا آیا تھا فراج چانٛ چک کعبہ درمنہ کرنوں کوئے سوکھو کم نیہنہ تھو، ور سُچّا دِل آلاں موماں نے نماز ماں ہی اپنّاں آقا ﷺ غے ناٛلو ناٛل شمال توں جنوب درمنہ کر غے پکا مومن ہونٛ غی نشانٛی پیش کردتی؛ اس حکم ماں مدینہ غاں منافقاں غی وی سخت ازمائش ہوئی اس گھڑی گھڑی غی تبدیلی توں ویہہ اُکّنٛ لگ پیا تے انھاں غو چھپیو وو کفر چھلّک چھلّک غے باندے آنٛ لگ پیو۔ آخر ماں فرمایو جے کسے غا دِل ماں یوہ ٹھسو وی نہ رہ کہ خورے بیت المقدس در پڑھیں ویں نماز ضائع ہی نہ ہوگئیں ویں نیہنہ نیہنہ! اللہ بڑی شفقت آلو تے مُچ مہربان ہے وہ ایمان آلاں غا نیک عمل ضائع نیہنہ کرتو ویہہ ساریں نماز وی اس غی بارگاہ ماں قبول ہوچکیں ہیں۔

شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ؕ وَحَیْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوْا

مسجد حرام (خانہ کعبہ) در تے (اے مسلمانو!) تم جت کدے ویں اپنّاں منہ

وُجُوْهَكُمْ شَطْرَهٗ ؕ وَاِنَّ الَّذِیْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ

اسے در کر لیو تے بیشک جھاں لوکاں ناں کتاب دتی گئی ہے

لَیَعْلَمُوْنَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَّبِّهِمْ ؕ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ

ویہہ چنگی طرح جانّیں جے یوہ انھاں غا رب غی طرفوں برحق ہے تے ویہہ جو کجھ وی کریں

عَمَّا یَعْمَلُوْنَ ﴿۱۴۴﴾ وَلَئِنْ اَتَیْتَ الَّذِیْنَ اُوْتُوا

اللہ تعالیٰ اس تیں بے خبر نیہنہ (۱۱۰) تے جے کدے تم انھاں اہلِ کتاب کوٹے

الْكِتٰبَ بِكُلِّ اٰیَةٍ مَّا تَبِعُوْا قِبْلَتَكَ ۚ وَمَا اَنْتَ

ساریں دلیل لے آویں تانوی یہ تھارا قبلہ ناں نیہنہ من سیں تے نہ تم ہی

بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ ۚ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ ؕ

انھاں غا قبلہ ناں منن آلا ہیں اور نہ ویہہ آپس ماں اک دوجا غا قبلہ ناں منّیں غا (۱۱۱)

وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَآءَهُمْ مِّنْۢ بَعْدِ مَا جَآءَكَ

تے جے کدے تم علم غا آجانٛ تیں بعد انھاں غی خواہشاں ور

مِنَ الْعِلْمِ ۙ اِنَّكَ اِذًا لَّمِنَ الظّٰلِمِیْنَ ﴿۱۴۵﴾ اَلَّذِیْنَ

چلیں غا تاں تے تم وی بے انصافاں ماں رلٛ جیں غا (۱۱۲) ویہہ لوک

اٰتَیْنٰهُمُ الْكِتٰبَ یَعْرِفُوْنَهٗ كَمَا یَعْرِفُوْنَ اَبْنَآءَهُمْ ؕ

جھاں ناں ہم نے کتاب دِتی ہے ویہہ (اللہ غا) اس (نبیؐ) ناں اس را پشانّیں جس را اپنّاں بچاں ناں پشانّیں

وَاِنَّ فَرِیْقًا مِّنْهُمْ لَیَكْتُمُوْنَ الْحَقَّ وَهُمْ یَعْلَمُوْنَ ﴿۱۴۶﴾

ور انھاں بچوں کجھ جانٛ بُجھ غے حق ناں چھپا رہیا ہیں ؛

اَلْحَقُّ مِنْ رَّبِّكَ فَلَا تَكُوْنَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِیْنَ ﴿۱۴۷﴾

حق وہ ہی ہے جہڑو تھارا رب غی طرفوں ہے بس تم شک کرن آلاں ماں بالکل نہ ہویو (۱۱۳)

(۱۱۰) ازل ماں یاہ گل پہلا دن تیں ہی لکھی وی تھی جے سرورِ انبیا ﷺ غی امت غو قبلو کعبو پاک وے غو۔ بیت المقدس ناں کجھاں دِناں واسطے قبلو بنانوں تے چھڑ و امتحان واسطے ہی تھو، سدا رہنٛ آلو قبلو کعبو پاک ہی تھو اسے گلوں رحمتِ عالم ﷺ غا دِل مبارک ماں کعبہ غی سخت محبت رکھ دِتی گئی تھی تیئں آپ ﷺ غی نظر گھڑی گھڑی اسمان در اُٹھ جئے تھی جے خورے حضرتِ جبرئیلؑ قبلہ غی تبدیلی غو حکم لے غے آتا ویں غا، اسے تاہنگ واسطے فرمایو! ''ہم تمناں اسے قبلہ در کردیاں غا جس تیں تم راضی ہیں'' خدا غی مہر غو یوہ مُچ اُچّو مقام ہے کہ اے حبیب ﷺ تم جس قبلہ توں راضی ہیں ہم تھاری خوشی غے مطابق تمناٛں اسے درمنہ کرن غو حکم دے رہیا ہاں جسو یلے یوہ حکم آیو آپ ﷺ بنی سلمہ غی مسیت ماں دیگر غی نماز پڑھیں تھا؛ تے کجھ روایتاں ماں ہے جے پیشی غی نماز ادا فرمارھیا تھا، دو رکعت ہو گئیں تھیں تیجی چلے کرے تھی تیجی رکعت ماں جسو یوہ حکم آیو آپ ﷺ بیت المقدس توں خانہ کعبہ در مڑ گیا تے حضرت غے ناٛلو ناٛل سارا مسلمان وی خانہ کعبہ در مڑ گیا دوجیاں مسیتاں ماں وی جسو جسو حکم پُجتو گیو صحابہ کرام اللہ غا حکم غے مطابق خانہ کعبہ در مڑتا گیا اس ور یہودیاں نے رولو چک لیو؛ یوہ کسو دین ہے؟ اللہ نے فرمایو انھاں ناں چنگی طرح پتو ہے جے یوہ ہی حکم برحق ہے انھاں غی کتاں ماں موجود ہے جے آخری نبی نبیاں غا سردار (ﷺ) پہلاں کجھ تہاڑا بیت المقدس در منہ کریں غا فر خانو کعبو انھاں غو ہمیشاں واسطے قبلو بنٛ جئے غو ور یہ جانٛ بجھ غے مچلا ہوگیا ہیں بلکہ پُٹھا اسلام ور اعتراض کریں۔

(۱۱۱) یعنی انھاں غی مخالفت غی یاہ وجہ نیہنہ ہے جے انھاں غا دل ماں کوئے شک تے ٹھسو ہے کہ جے تم انھاں ناں کائے علمی دلیل دیں تاں فر یہ من لیں ایسی کائے گل نیہنہ یہ جانٛتاں پشانٛتاں ضد غی وجہ تیں مخالفت کریں تم پہانویں کتنی وی پکی تے دِل لگتی دلیل پیش کریں غا یہ امناں کرن آلا نیہنہ، بلکہ یہ تے اپنّاں دِل ماں سوچیں جے کسراتمناٛں ہی اپنّاں قبلہ درموڑ چھوڑیں ان غا کرودھ غی تے کائے حد ہی نیہنہ اسلام غی دشمنی ماں یہ یہودی عیسائی سارا اکو کوئی بنٛ جیں ور ضِدی اسا ہیں کہ آپس ماں وی ایکنٛ دوجا غا قبلہ ناں نیہنہ من سیں، یہودی بیت المقدس ناں قبلو منیں تے عیسائی چھڑا چڑھتا آلا پاسا نا قبلو سمجھیں کے مجال ہے جے یہ ایکنٛ دوجا غا قبلہ ناں من لیں۔

(۱۱۲) آیت غا اس آخری حصہ ماں نبی پاک ﷺ ناں گل کہہ غے مسلماناں ناں درڈیو گیو ہے کہ جس مسئلہ ماں اللہ تعالیٰ غو صاف حکم آجے اس ماں فر یہودی عیسائی مشرک دنیا غا کسے بندہ غی وی گل سنٛنی، خدا غا حکم ناں چھوڑ غے اس غی گل منٛنی بہت بڑو جرم ہے بلکہ یوہ مسئلہ اتنوں سخت ہے جے اک نیس واسطے ناممکنٛ ناں ممکنٛ فرض کرلیو چارے قضاء جے رحمت عالم ﷺ وی ان غی سوچ ور، اِن غی تاہنگ ور چلیں تاں آپ ﷺ وی ناانصافاں ماں رلٛ جیں، حالانکہ حضور ﷺ توں اسو ہونٛوں ناممکن ہے۔

(۱۱۳) مسلماناں بچوں کجھ مخلص صحابہ غی یاہ تاہنگ تھی جے کسے را یہ پڑھیا لکھیا اہلِ کتاب مسلمان ہوجاتا تے بڑی چنگی گل ہوتی دوجاں لوکاں غو وی شک شبو دور ہوجاتو فرمایو! جے تم یاہ تاہنگ

کریں تاں تم مُچ ہی جھلا ہیں یہ اہلِ کتاب تے حضور ﷺ ناں اس راسیاݨیں جس راا ک آدمی ہزاراں بچاں بچوں اپݨاں بچہ ناں سیاݨ لئے لیکن صرف ضِد غی وجہ توں ایمان قبول نیہنہ کرتا، انھاں غا عالم جاݨتاں پشاݨتاں سچ ناں کوڑ غاں پڑداں ماں چھپانویں، خیر! حق وہ ہی ہے جھڑ وتھارا مالک نے بیان کر چھوڑیو، ہُݨ تم نہ ان غیں گلاں درتَہان دیو تے نہ شک شبہ ناں اپنے نیڑے لگن دیو۔

وَلِكُلٍّ وِّجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيْهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرٰتِ ۭ اَيْنَ

تے ہر ایکݨ واسطے اک قبلو ہے جس در وہ منہ کرے تم تے نیکیاں ماں اگے بدھوتم جت

مَا تَكُوْنُوْا يَاْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمِيْعًا ۭ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰي كُلِّ

کِدے وی ویں غا اللہ تعالیٰ تم ساراں ناں لے آوے غو بیشک اللہ تعالیٰ ہر اک چیز

شَيْءٍ قَدِيْرٌ ﴿۱۴۸﴾ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ

ورقدرت رکھݨ آلو ہے (۱۱۴) تے (اے نبیؐ) تم جس جگہ تیں وی باہر نکلیں (نمازماں) اپݨاں چہرہ ناں

شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۭ وَاِنَّهٗ لَلْحَقُّ مِنْ رَّبِّكَ ۭ وَمَا

مسجدِ حرام در کر لیو تے بیشک یوہ تھارا رب غی طرفوں برحق ہے تے

اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُوْنَ ﴿۱۴۹﴾ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ

تم جو کجھ وی کریں اللہ تعالیٰ اُس تیں بے خبر نیہنہ (۱۱۵) تے (اے نبیؐ) تم جس جگہ تیں وی باہر نکلیں (نمازماں)

وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۭ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوْا

اپݨاں چہرہ ناں مسجدِ حرام در کر لیو تے (اے مسلمانوں) تم جِت وی ویں (نمازماں)

وُجُوْهَكُمْ شَطْرَهٗ ۙ لِئَلَّا يَكُوْنَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ ۤ ۖ اِلَّا

اپݨاں منہ اُسے در کر لیو تانجے لوکاں کوٹے تھارے خلاف کائے دلیل نہ رہ (۱۱۶) سوائے

الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا مِنْهُمْ ۤ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِيْ ۤ وَلِاُتِمَّ

انھاں لوکاں غے جھڑ انھاں بچوں ظالم ہیں بس تم انھاں تیں نہ ڈرو بلکہ میرے تیں ڈرتا رہو تے اسواسطے وی

نِعْمَتِيْ عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُوْنَ ﴿۱۵۰﴾ ۙ كَمَآ اَرْسَلْنَا فِيْكُمْ

تانجے ہوں تھارے اُپّر اپݨی نعمت ناں پوری کر دیوں تے تانجے تم سِد ا رستہ ورقائم ریہنہ (۱۱۷) جس را ہم نے تھارا در تھارے

رَسُوْلًا مِّنْكُمْ يَتْلُوْا عَلَيْكُمْ اٰيٰتِنَا وَيُزَكِّيْكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ

بچوں ہی اک رسول چلّایا ویہہ تھارے ساہمݨے مھاریں آیت تلاوت کریں تے تمݨاں پاک کریں اور تمݨاں

الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَّا لَمْ تَكُوْنُوْا تَعْلَمُوْنَ ﴿۱۵۱﴾

کتاب تے حکمت سکھانویں تے تمݨاں ان چیزاں غی تعلیم دیں جھڑیں تم نیہنہ جاݨیں تھا (۱۱۸)

وقف النبی صلی اللہ علیہ وسلم

(۱۱۴) یعنی اک سِدّی گل ہے کہ ہر قوم ہر جماعت تے ہر ایکݨ امت غو اک قبلو وہے سدا یوہی ہوتو آیو ہے، ہُݨ جے مسلماناں غو اک قبلو مقرر ہو جئے تاں اس ور کسے ناں اعتراض کیوں! مسلماناں ناں وی اسا ضدی، کرودھی لوکاں غیں گلاں ورتَہان کرن غی کائے لوڑ نیہنہ اصلی گل نیکی تے ثواب کھٹوں ہے بس موموناں ناں ان ماں اگے بدھݨ غی کوشش کرنی چاہئے! ویہہ جت وی ویں غا اللہ انھاں ناں کٹھاں کر غے حساب لے لئے غو، اس واسطے کسے کم ماں کجھ اوکھت نیہنہ۔ وہ سب کجھ کر سکے! **فائدو:** — اس آخری لفظ غی سلفِ صالحین نے اک دوئی طرح وی تفسیر کی ہے جے تم چارے کوݨاں توں کعبہ در منہ کر غے نماز پڑھو اس را تھارا منہ ظاہری طور ور پہانویں کنی کنی دسیں غا ور اللہ اپݨی قدرت ناں تھاریاں نمازاں ماں اتحاد تے جوڑ پیدا کر دئے غو۔

(۱۱۵) یوہ دوجو حکم سفر غا بارہ ماں ہے یعنی خانوں کعبو جس را اپنی بستی ماں قبلو ہے سفر ماں وی اسے را وہ ہی قبلو ہے پہانویں سفر کدے غو وی وہے۔

(۱۱۶) ’’تحویلِ قبلہ،، غو یوہ تیجی واری حکم اک تے اس مسئلہ غی تاکید تے اہمیت بیان کرن واسطے ہے، دوجے اُس حکمت غا بیان کرݨ واسطے وی ہے جھڑی اگے قرآن نے خود بیان کی ہے کہ تانجے لوکاں کوٹے تھارے خلاف کائے دلیل نہ رہ کیونجے عرب غا مشرک مسلماناں ور یوہ اعتراض کر رہیا تھا جے تم دعوو تے یوہ کریں کہ ہم ابراہیمؑ غا دین ور ہاں! ور نماز ابراہیمؑ غا قبلہ ناں چھوڑ غے بیت المقدس در پڑھیں بلکہ یہودی وی یوہ اعتراض کریں تھا کہ جے تم مھارا یہودی دین ناں نیہنہ منتا فر مھارا قبلہ ناں کیوں منیں؟ اج انھاں ساراں غا منہ بند ہو گیا ہیں تے مسلماناں غے خلاف انھاں بچوں کسے کوٹے کائے دلیل نیہنہ رہئی۔

(۱۱۷) یعنی جھاں لوکاں غو کم ہی ضد کرنی تے کوڑ مار مار غے سچ غو گاٹو گھٹݨو تے اس ور ظلم کرنوں ہے ویہہ تے کدے وی باز نیہنہ آسیں، ور تمݨاں انھاں غیں سازشاں توں ڈرن غی کائے لوڑ نیہنہ تم تے بس اپݨاں مالک توں ہی ڈرتا رُہو وہ آپ تھاری اوکھت اسان بݨاوے غو، تے قبلہ غی تبدیلی غی اک ہور وجہ یاہ وی ہے کہ اللہ تعالیٰ موموناں ور اپݨیں نعمت مکمل کرنی چاہوے تے جے اس افضل قبلہ غو حکم نہ آتو تاں یاہ بڑی نعمت باقی رہ جاتی ہُݨ اللہ نے افضل قبلہ غو حکم دے غے یاہ نعمت وی پوری کر چھوڑی ہے۔

معانقة

(۱۱۸) یعنی اس امت ناں ساراں توں افضل قبلو دے غے اسے را اپݨوں فضل کیو ہے جس را رحمتِ عالم ﷺ جسا افضل نبی دے غے واہ نعمت پوری کی تھی اس آیت غی ہور تفسیر واسطے دیکھو (حاشیہ ۹۷ سورتِ بقرہ)

(۱۱۹) یعنی میری او پر وتھلی نعمتاں غو تقاضو ہے جے تم میرو شکرا دا کرو! مناں خوب یاد کرو! تے اللہ تعالیٰ ناں یاد کرن اور اس غو شکر کرن غو مطلب یوہ ہے کہ اس غا دین ور عمل کیّو جئے دین غی دعوت غی جھڑی ذمہ واری امت غے متھے لائی وی ہے واہ پوری کی جئے اس را شکر کرن ناں اللہ تعالیٰ ہور ہور نعمتاں غی بدلا رلا دئے کہ چھیکڑ جنت تے اس غی رضا آلی نعمت نصیب ہو جئے۔

(۱۲۰) گل اللہ ناں یاد کرن غی چلے کرے تھی فرا چانک ہی نماز تے صبر ناں مدد لین غو ذکر آ گیو کیونجے اللہ ناں یاد کرنوں، اس غا دین ور عمل کرنوں تے دین غی دعوت ناں گھر گھر پہچانوں یوہ کوئے مخول نیہنہ، یاہ مُچ پہاری ذمہ واری ہے اس رستہ ماں اوکھت ہی اوکھت تے مشکل ہی مشکل ہیں یوہ رستو پھلاں غی سیج نیہنہ بلکہ کنڈاں تے تر سولاں آلو رستو ہے لہذا اس رستہ غا راھیاں ناں نماز تے صبر ناں اپنوں لک ڈاھڈ و کرنوں چاہئے! جھڑا نمازی اپنے اندر صبر آلیں صفت پیدا کر لیں غا اللہ غی مدد انھاں غے ناں ہو جئے غی تے جس غے ناں اللہ غی مدد و ہے غی اس ناں فر لوڑ وی کا نہہ غی!! جس ناں خدا غی مدد و ہے غی اس ناں تے ساری کائنات و ہے غی فر اس ناں فکر تے پریشانی وی کا نہہ غی!! دنیا غو کوئے معمولی حکمران جس غے ناں ہو جئے وہ وی سب کئیں تیں بے غم ہو غے بیں رہ فر جس ناں خدا غی سنگت تھا جے اس غی کے گل ہے!! ور ات اک اہم گل یاد رکھنی ضروری ہے کہ صبر غو جھڑو مطلب گوجری ماں سمجھیو جئے عربی ماں صبر غو اس توں بالکل کنی مطلب و ہے۔ گوجری ماں تے حالات غے اگے سر سٹ لین غو ناں صبر ہے جد کہ عربی ماں حالات غو ڈٹ غے مقابلو کرن غو ناں صبر ہے. قرآنِ پاک ماں صبر بول غے ترے چیز مراد ویں (الف) اللہ غا مکمل دین ور عمل کرن واسطے ڈٹ جانوں تے اک اک حکم ور عمل کر غے دسنوں (ب) اللہ غی نافرمانی توں دور رھن واسطے ڈٹ جانوں تے کسے گناہ غے نیڑے نہ جانوں (ج) اس رستہ ماں جتنیں مصیبت تے پریشانیں آویں انھاں غو اسرا ڈٹ غے مقابلو کرنوں کہ جتنیں مصیبت آویں اُتنی ہی دین ور ہور ہور استقامت پیدا ہوتی جئے بلکہ مشکل ہی اسانی سہئی لگن لگ جیں۔

(۱۲۱) اللہ تعالیٰ غا دین غی دعوت آلو تے اللہ تعالیٰ ناں یاد کرن آلو یوہ رستو عشق و وفا آلو رستو ہے، اس غی ابتدا تے کلموں پڑھ غے اسلام غی چَھل غے اندر آنں تیں و ہے جسماں انسان اپناں آپناں خدا غا دین غے حوالے کر چھوڑے ور اس غی آخری منزل اسے رستہ ماں جند جان غی قربانی پیش کر دینی ہے تے جس خوش نصیب ناں یاہ اُچی منزل نصیب ہو جئے اس غا لیکھ وی مُچ اُچا ویں وہ مھاری نظراں ماں تے فی سبیلِ اللہ جان دے غے مر جئے ور حقیقت ماں اس ناں سدا رھن آلی زندگی نصیب ہو جئے بلکہ اللہ تعالیٰ غا رستہ غا اس شہید ناں مڑدو کہنوں ہی جائز نیہنہ رہ تو. اس غا رشتیدار دوست یار اس ور غم کیوں کریں وہ تے زندو ہے، انھاں ناں تعزیت غی لوڑ نیہنہ بلکہ مبارک بادی غی لوڑ و ہے، اس غا جسم تیں بغن آلو لہو وی سچو و ہے. اسے گلوں اپناں لہو ماں نہان آلا اس سچا عاشق ناں غسل دینں غی لوڑ نیہنہ رھتی. اس ناں انھاں ہی گو چھڑ کپڑاں ماں دفن کیّو جئے جھڑا اس غی وفاداری غا گواہ بن جیں، امامِ شافعیؒ تے امام احمد ابن حنبلؒ تے ات توڑی فرمانویں کہ اس غی نماز جنازہ پڑھن غی وی لوڑ نیہنہ کیونجے نماز جنازہ تے مُرداں غی پڑھی جئے اور یوہ تے بالکل زندو ہے فر اس غی نماز جنازہ کسرا؟! کجھ حدیثاں تیں وی یوہی پتو لگے (ور احناف غو موقف دوجو ہے تے دلیل انھاں کونے وی ہیں) سبحان اللہ! یاہ مُچ اُچی منزل ہے، ور لیکھ اپناں اپناں، برات اپنی اپنی! لیکن یہ ساریں گل اس مخلص غی ہو رہئی ہیں جھڑو صرف اللہ غی رضا واسطے، اللہ غا دین پچھے اس غا دین غی سربلندی واسطے فی سبیل اللہ، جان دیئے، قرآن نے جت وی ’’جہاد‘‘ ’’مجاہد تے شہید‘‘ غی گل کی ہے ات فی سبیل اللہ غی شرط ضرور ہی لائی ہے تے رھیا قوم غا ناں ور مرن آلا، ملک پچھے جان دینں آلا، بہادری غاں تمغاں ور جند جان گالن آلا تے دنیا غی دولت پچھے قیمتی جان برباد کرن آلا ان غی شریعتِ محمدی ماں کوئے قدر و قیمت نیہنہ۔ رحمتِ عالمﷺ ناں یاہی گل پچھی گئی تھی جے ,, اے حبیب خداﷺ اک بندو بہادری غو انعام لینں واسطے لڑ تو

فَاذْكُرُوْنِيْٓ اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوْا لِيْ وَلَا تَكْفُرُوْنِ ﴿۱۵۲﴾ ع ۵ ۲

لہٰذا تم مناں یاد رکھو ہوں تمناں یاد رکھوں غو اور میرو شکر کرو تے میری ناشکری نہ کرو (۱۱۹)

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اسْتَعِيْنُوْا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ ۭ اِنَّ

اے ایمانں آلیو! تم نماز تے صبر ناں مدد حاصل کرو بیشک

اللّٰهَ مَعَ الصّٰبِرِيْنَ ﴿۱۵۳﴾ وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ يُّقْتَلُ فِيْ

اللہ تعالیٰ صبر کرن آلاں غے ناں ہے (۱۲۰) تے جھڑا اللہ غا رستہ ماں ماریا جیں

سَبِيْلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌ ۭ بَلْ اَحْيَاۗءٌ وَّلٰكِنْ لَّا تَشْعُرُوْنَ ﴿۱۵۴﴾

تم انھا ناں موا وا نہ کُھو بلکہ یہ زندہ ہیں ور تم جانٹا نیہنہ (۱۲۱)

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوْعِ وَنَقْصٍ مِّنَ

تے ہم ضرور تمناں ازماں واں غا کُجھ خطرہ تے پُھکھ ناں اور مال غا تے

الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرٰتِ ۭ وَبَشِّرِ الصّٰبِرِيْنَ ﴿۱۵۵﴾ الَّذِيْنَ

جان غا تے میواں غا نقصان ناں تے (اے نبیؐ) تم ثابت قدم رھن آلاں ناں خوشخبری سنا دیو؛ انھاں ور

اِذَآ اَصَابَتْهُمْ مُّصِيْبَةٌ ۙ قَالُوْٓا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رٰجِعُوْنَ ﴿۱۵۶﴾

جس ویلے کائے مصیبت آپوے ویہہ یوں کیہنہ ہم تے اللہ ہی غا ہاں تے اُسے کونے مُڑ غے جان آلا ہاں (۱۲۲)

اُولٰۗىِٕكَ عَلَيْهِمْ صَلَوٰتٌ مِّنْ رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ ۣ وَاُولٰۗىِٕكَ

یہ ہی ویہہ لوک ہیں جھا ور انھاں غا رب غی عنایت تے رحمت ہیں تے یہ ہی لوک

هُمُ الْمُهْتَدُوْنَ ﴿۱۵۷﴾ اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَاۗىِٕرِ

سِدا رستہ ور ہیں (۱۲۳) صفاء اور مروہ یقیناً اللہ تعالیٰ غی نشانیاں بچوں

اللّٰهِ ۚ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ

ہیں تے جھڑو بندو خانہ کعبہ غو حج یا عمرو کرے اُس ور کوئے گناہ نیہنہ (بلکہ نیکی ہے) جے وہ انھاں

يَّطَّوَّفَ بِهِمَا ۭ وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا ۙ فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلِيْمٌ ﴿۱۵۸﴾

دواں غو طواف کر لئے تے جھڑو بندو اپنی خوشی ناں کائے نیکی کرے فر اللہ تعالیٰ وی بڑی قدر کرن آلو جانن آلو ہے (۱۲۴)

اِنَّ الَّذِیۡنَ یَکۡتُمُوۡنَ مَاۤ اَنۡزَلۡنَا مِنَ الۡبَیِّنٰتِ وَالۡہُدٰی

بیشک ویہہ لوک جہڑا امھاریں نازل کی ویں صاف صاف نشانیاں ناں تے ہدایت ناں (لوکاں تیں) چھپاویں

مِنۡۢ بَعۡدِ مَا بَیَّنّٰہُ لِلنَّاسِ فِی الۡکِتٰبِ ۙ اُولٰٓئِکَ یَلۡعَنُہُمُ

اس توں بعد جے ہم نے ویہہ لوکاں غے واسطے کتاب ماں بیان کردتی ہیں اساں لوکاں ور اللہ تعالیٰ وی

اللّٰہُ وَیَلۡعَنُہُمُ اللّٰعِنُوۡنَ ﴿۱۵۹﴾ ۙ اِلَّا الَّذِیۡنَ تَابُوۡا وَاَصۡلَحُوۡا

لعنت کرے تے لعنت کرن آلا وی انھاں ور لعنت کریں؛ ور ویہہ لوک جھاں نے توبہ کرلی تے اپڑوں آپ سدھار لیّو

وَبَیَّنُوۡا فَاُولٰٓئِکَ اَتُوۡبُ عَلَیۡہِمۡ ۚ وَاَنَا التَّوَّابُ الرَّحِیۡمُ ﴿۱۶۰﴾

اور (حق ناں) باندے کر چھوڑیو اساں لوکاں غی تے ہوں توبہ قبول کرلیوں تے ہوں بہت توبہ قبول کرن آلو مُچ مہربان ہوں (۱۲۵)

اِنَّ الَّذِیۡنَ کَفَرُوۡا وَمَاتُوۡا وَہُمۡ کُفَّارٌ اُولٰٓئِکَ عَلَیۡہِمۡ

بیشک ویہہ لوک جھاں نے کفر کیو تے ویہہ کفر ہی غی حالت ماں مرگیا ان لوکاں ور تے

لَعۡنَۃُ اللّٰہِ وَالۡمَلٰٓئِکَۃِ وَالنَّاسِ اَجۡمَعِیۡنَ ﴿۱۶۱﴾ ۙ خٰلِدِیۡنَ

لعنت ہے اللہ تعالیٰ غی تے فرشتاں غی تے انساناں غی ساراں ہی غی؛ ویہہ سدا اسے

فِیۡہَا ۚ لَا یُخَفَّفُ عَنۡہُمُ الۡعَذَابُ وَلَا ہُمۡ یُنۡظَرُوۡنَ ﴿۱۶۲﴾

ماں ریہنہ غا نہ انھاں توں عذاب ہولو کیّو جئے غو تے نہ انھاں ناں مہلت دتی جئے غی (۱۲۶)

وَاِلٰـہُکُمۡ اِلٰہٌ وَّاحِدٌ ۚ لَاۤ اِلٰہَ اِلَّا ہُوَ الرَّحۡمٰنُ الرَّحِیۡمُ ﴿۱۶۳﴾ ۱۹ ع ۱۱ ۴

تے تھارو خُدا اک ہی خدا ہے اُس تیں سوا کوئے خدا نیہنہ وہ بے بَہا مہرباں مُچ رحم آلو ہے

اِنَّ فِیۡ خَلۡقِ السَّمٰوٰتِ وَالۡاَرۡضِ وَاخۡتِلَافِ الَّیۡلِ

بیشک اسمان تے زمین غا پیدا کرن ماں تے رات تہاڑی غا آنڑ

وَالنَّہَارِ وَالۡفُلۡکِ الَّتِیۡ تَجۡرِیۡ فِی الۡبَحۡرِ بِمَا یَنۡفَعُ

جانڑ ماں تے ان کشتیاں ماں جہڑیں انساناں غا فائدہ غیں چیز لے غے سمندراں ماں

النَّاسَ وَمَاۤ اَنۡزَلَ اللّٰہُ مِنَ السَّمَآءِ مِنۡ مَّآءٍ فَاَحۡیَا بِہِ

چلیں، تے اس بدّل ماں جہڑو اللہ نے اسمان تیں برہایو فر اُس ناں زمین

لڑتو مرجئے، اک بندو ملک تے قوم غا جزبہ ور جنگ کرے اک بندو اپڑوں تے اپڑی قوم غو ناں اچو کرن واسطے لڑائی کر غے جان دیئے ان بچوں اللہ غا رستہ غو مجاہد کہڑو ہے؟ رحمتِ عالم ﷺ نے جواب دتو مَنۡ قَاتَلَ لِتَکُوۡنَ کَلِمَۃُ اللّٰہِ ہِیَ الۡعُلۡیَا فَہُوَ فِیۡ سَبِیۡلِ اللّٰہِ ,, جہڑو آدمی صرف اس واسطے جنگ کرے جے اللہ غو دین تے اس غو کلمو ہی اُچّو ہو جئے بس وہی اللہ غا رستہ غو مجاہد ہے (بخاری مسلم) بلکہ اس آدمی غا بارہ ماں پچھیو گیو جہڑو اللہ ہی غا رستا ماں اخلاص نال جہاد کرن آلاں سنگ رلڑ غے جہاد کرے ور اپڑاں دِل ماں دنیاوی مال دولت غی وی ذری تاہنگ رکھے: آپ ﷺ نے جواب دِتو: لَا اَجۡرَ لَہٗ ''اس واسطے بالکل کوئے ثواب نیہنہ'' حضرتِ ابو ہریرہؓ فرمانویں کہ پچھن آلا نے اپڑی گل ترے واری درائی آپ ﷺ نے ترے ہی واری یو ہی جواب دِتو (ابو داود شریف) ملک تے قوم غا یہ بُت مُچ پراناں ہیں۔ اسلام نے تے اتھوں وی برداشت نیہنہ کیّو جے کوئے کسے ور رعب گھلّنڑ واسطے اپڑی قوم غو ناں لئے؛ اک صحابیؓ نے کسے جنگ ماں مشرک ور برچھو پھینکتاں بس اتنی اک گل کہہ چھوڑی تھی جے ''لیہ! ہوں ایران غو بہا در ہاں کیوں جے ویہہ اصل ایران ہی غا رہنڑ آلا تھا ور رحمتِ عالم ﷺ ناں یاہ گل مُچ پہیڑی لگی انھاں در کھوری نظراں نال تک غے فرمایو هَلَّا قُلۡتَ وَ اَنَا الۡغُلَامُ الۡاَنۡصَارِی یوہ کیوں نیہنہ کہتو جے ہوں اک انصاری یعنی مسلمان نوجوان ہاں (ابو داود شریف) خدا اِن نواں نواں بُتاں غی پوجا توں ہم ناں بچاوے۔ ع

ان تازہ خداؤں میں بڑا سب سے وطن ہے

(۱۲۲) یعنی جس نے اللہ غو دین قبول کرلیّو ہے تے اس رستا ماں قدم رکھ لیّو ہے اس ناں پریشانیاں ور، کنڈا اچُبن ور حیرانگی کیوں! جان مال غی قربانی ور تعجب کیوں! یوہ امتحان تے ضرور وہے غو جنت جیسی عظیم نعمت واسطے یوہ امتحان پاس کرنوں تے ضرور ہے تے کامیابی اُسے واسطے ہے جہڑو اس رستہ ماں مصیبتاں اگے بَنّ بنڑ غے کھلّو ہو جئے، بڑا توں بڑا نقصان ور وی یوہ کہ غے اپڑوں دِل مطمئن کرلئے جے یوہ نقصان کے ہے! یا مصیبت کے ہے! ہوں تے آپ ہی اللہ تعالیٰ غو ہوں تے مرنغے میں اُسے کونّے جانوں ہے اور سچ تے یوہ ہے کہ۔ جان دِی دِی ہوئی اُسی کی تھی حق تو یہ ہے کہ حق ادا نہ ہوا۔

(۱۲۳) یعنی انھاں ور اللہ غیں ہور ہور عنایت ویں غیں، ساری دنیا انھاں ناں چَھلا تے بیوقوف کہہ غی ور اصل سِدا رستہ ور یہ ہی لوک ہیں۔

(۱۲۴) صفا تے مروہ مکہ پاک غے کونّے ہی دو ٹگیں تھیں ور ہُنڑ گذرتا زمانہ نال ویہہ لوہکی لوہکی ٹھیریں رہ گئیں ہیں انھاں دواں جگہاں غو اصل تعلق تے توحید آلا خاص گہر حضرت ہاجرہؑ، حضرت ابراہیمؑ تے حضرتِ اسماعیلؑ نال تھو حضرت ہاجرہؑ نے اپڑاں بچہ حضرت اسمٰعیلؑ واسطے پانی غی لوڑ ماں صفا توں مروہ توڑی ست پھراٹیں لائیں تھیں انھاں غو یوہ اخلاص نال دوڑنوں اللہ ناں اتنوں پسند آیو جے حاجیاں ناں ات اسے رادوڑن غو حکم دیدتو تانجے خدا غا رستہ ماں اخلاص آلی اس دوڑ غی یاد تازہ رہ ور بدلتاں خیالاں ماں اگے چل غے مکہ غا مشرکاں نے اُت اُساف تے نائلہ ناں غا دو بُت رکھ چھوڑیا تانجے دوڑ لانڑ آلو انھاں ناں وی سجدو کر دئے اسلام غی لوء آجان تیں بعد کجھ صحابہ کرام ناں یوہ شک جیہو ہو یو کہ یاہ دوڑ کِدے جہالت غی دوڑ نہ وے بُت تے ہُنڑ اُت نیہنہ رہیا تھا ور کدے یاہ دوڑ انھاں بُتاں ہی غی یاد ماں نہ وے ہے اللہ نے یوہ ٹھسو دور کرتاں فرمایو صفاء تے مروہ کسے دیوی دیوتا غی یادگار نیہنہ یہ تے اللہ غی توحید غی یادگار ہیں ہاں! بُت جہالت غیں یادگار تھا جہڑا اس جہالت غے نالڑ ہی رُخصت ہو گیا ہیں لہذا حج یا عمرو کرتاں انھاں غو طواف یعنی ''سعی'' کرنی چاہئے! اس ماں کوئی گناہ نیہنہ فر نیکی غو تے جہڑو وی کم اپڑی خوشی تے اخلاص نال کیو جئے وہ ضائع کدو ہے!! اللہ اس غی پوری قدر کرے۔

(۱۲۵) اہلِ کتاب خاص طور یہودی اپر بیان ہونڑ آلیں انھاں ساریاں گلاں ناں چنگی طرح جانغیں تھا ویہہ اپڑی کتاب تورات ماں بیان کیں ویں نشانیاں غی وجہ تیں دیہنہ دپہراں ہاروں

جاغیں تھا جے رحمت عالم ﷺ اللہ غا آخری نبی ہیں، یوہ دین بالکل برحق دینٔ ہے تے حضرتِ ابراہیمؑ غو بنا یو وؤ خانٔو کعبو ہی افضل قبلو ہے تے صفاء مروہ یقیناً اللہ غیں نشاغیں ہیں ور ویہہ جانٔ بُجھ غے اس حق ناں لوکاں توں چھپا نویں تھا حالانکہ اللہ نے یوہ سارو راز باندے کر چھوڑ یو تھو؛ اساں لوکاں ور اللہ غی وی لعنت تے لعنت کرن آلاں ساراں جناں، انساناں، فرشتاں غی وی لعنت ہے، ہاں! اللہ غی رحمت غو بوؤ اجاں وی کھلو ہے جے یہ ہُن وی توبہ کر غے اپنٔوں حال ٹھیک کرلیں نیک بنٔ جیں اور جتھاں سچائیاں نا چھپا چھپا غے اج توڑی لوکاں ناں گمراہ کرتا رہیا ہیں انھاں ناں سب غے سامنٔے بیانٔ کردیں تاں اللہ انھاں غی توبہ قبول کر غے انھاں ناں اپنٔی رحمت ماں چھپا لئے غو!۔

الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيْهَا مِنْ كُلِّ دَآبَّةٍ

اُس غا مر جانٔ تیں بعد زندی کر دتی تے اس ماں ہر طرح غا جانور کھنڈا چھوڑیا،

وَّتَصْرِيْفِ الرِّيٰحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَآءِ

تے ہواں غا چھلنٔ ماں تے اُس چھڑ ماں جھڑو اسمان تے زمین غے بشکار حکم غو

وَالْاَرْضِ لَاٰيٰتٍ لِّقَوْمٍ يَّعْقِلُوْنَ ﴿۱۶۴﴾ وَمِنَ النَّاسِ

بنیوں وو ہے عقل نالٔ کم لینٔ آلاں واسطے بڑیں نشاغیں ہیں (۱۲۷) تے لوکاں بچ کجھ اسا ہیں

مَنْ يَّتَّخِذُ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ اَنْدَادًا يُّحِبُّوْنَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ ؕ

جھڑا دوجاں ناں اللہ تعالیٰ غے برابر بناویں ویہہ اُنھاں نالٔ اسی محبت رکھیں جسی محبت اللہ نالٔ رکھنٔی لوڑیئے

وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اَشَدُّ حُبًّا لِّلّٰهِ ؕ وَلَوْ يَرَى الَّذِيْنَ

تے جھڑا ایمان آلا ہیں ویہہ سب تیں زیادہ اللہ نالٔ محبت رکھیں تے جیکدے یہ ظالم (اج) اُس گھڑی ناں

ظَلَمُوْٓا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ ۙ اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيْعًا ۙ وَّ

تک لیں جسویلٔے یہ عذاب ناں دیکھیں غا جے طاقت ساری غی ساری اللہ تعالیٰ ہی غی ہے تے

اَنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعَذَابِ ﴿۱۶۵﴾ اِذْ تَبَرَّاَ الَّذِيْنَ اتُّبِعُوْا

(یاہ گل) جے اللہ تعالیٰ سخت عذاب دینٔ آلو ہے (۱۲۸) جسویلٔے ویہہ لوک بیزار ہوجیں غا جن غی فرمانبرداری کی جئے تھی

مِنَ الَّذِيْنَ اتَّبَعُوْا وَرَاَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ

انھاں لوکاں تیں جھڑا ان غا کہنٔ ور چلیں تھا تے ویہہ عذاب ناں دیکھ لیں غا تے ان غا سارا تعلقات

الْاَسْبَابُ ﴿۱۶۶﴾ وَقَالَ الَّذِيْنَ اتَّبَعُوْا لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً

ٹُٹ جیں غا (۱۲۹) تے ویہہ پچھے ٹرن آلا لوک کیہنہ غا (افسوس!) کدے ہمناں ہُنٔ اک واری دنیا در جانٔو نصیب ہوتو

فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوْا مِنَّا ؕ كَذٰلِكَ يُرِيْهِمُ اللّٰهُ

تاں ہم وی انھاں تیں بیزار ہوجاتا جس را یہ مھاراتیں بیزار ہووا ہیں اسے را اللہ انھاں ناں اُنھاں غا عمل

اَعْمَالَهُمْ حَسَرٰتٍ عَلَيْهِمْ ؕ وَمَا هُمْ بِخٰرِجِيْنَ مِنَ النَّارِ ﴿۱۶۷﴾

دسے غو انھاں غا پچھتانٔ واسطے تے ویہہ کدے وی جہنم تیں نکلن آلا نیہنہ (۱۳۰)

(۱۲۶) یعنی اللہ تعالیٰ نے انھاں ناں اپنٔاں فضل نالٔ توبہ کرن غو موقعو نصیب کیّو، ور انھاں نے اس موقع تیں کوئے فائدو نیہنہ چکیو، بلکہ اس کفر ور اڑیا رھیا ات توڑی جے اسے ضدی پونا ماں انھاں غی موت ہوگئی فر تے یاہ لعنت انھاں ور ہمیشاں ہمیش واسطے پکی ہوگئی ہن ویہہ سدا اسے لعنت ماں ریہنہ غا نہ عذاب ہولٔو وے غو تے نہ کدے چھٹ گھڑی واسطے مہلت لبھے غی۔

(۱۲۷) ات توڑی مجموعی بیان رسولِ پاک ﷺ غی رسالت غا ثبوت غو تھو، اتوں ذکر اللہ تعالیٰ غی توحید غو چلیو ہے ور قرآنِ پاک زیادہ زور اللہ تعالیٰ غی ذات غا ثابت کرن ور نیہنہ لاتو بلکہ زیادہ زور اس گل ور ہے کہ وہ ایکلٔو ہے اس غی ذات ماں یا اس غیں صفتاں ماں کسے دو جا غی سنجیالٔی نیہنہ، اس غی خدائی ماں دنیا غی کسے وی چیز ناں بلکہ اس غاں پیاراں ناں وی ذری شراکت تے سانجھ نیہنہ وہ ہر لحاظ نالٔ اکو ہے کوئے وی اس غو پیہالٔ تے شریک نیہنہ، شرک ور اتناں زور غی وجہ یاہ ہے جے جسویلٔے قرآن نازل ہو یو تھو اس ویلے جھگڑو خدا غی ذات ناں منن غو نیہنہ تھو بلکہ اصل جھگڑو اس ناں اک منن غو تھو عرب غا مشرک اللہ تعالیٰ ناں منیں تھا بلکہ اس کائنات ناں پیدا کرن آلٔو وی اللہ تعالیٰ ناں ہی منیں تھا ور اُس غے نالٔ نالٔ ویہہ چن دیہنہ، تاراں، پہاڑاں، دریاں، سمندراں، درختاں پتھر غیاں مورتیاں ناں تے بچ ہستیاں ناں وی خدا تعالیٰ غو سفارشی ہونٔ غی وجہ تیں عبادت غو مستحق سمجھیں تھا ویہہ اس واسطے تیار نیہنہ تھا کہ عبادت چھڑی اک اللہ ہی غی کی جئے، اسے را عیسائی وی اللہ تعالیٰ غی ذات ناں منیں تھا ور حضرتِ عیسیٰؑ اور حضرتِ جبرئیل روح القدسؑ ناں وی خدا غا لاڈلا ہونٔ غی وجہ تیں عبادت غا مستحق خیال کریں تھا یو ہی حال یہودیاں غو تھو۔ انھاں ساراں ناں مخاطب کر غے قرآن نے فرمایو: تھارو خدا بس اکّو ہی خدا ہے اس توں سِوا کوئے نکو، کوئے موٹو، کوئے ماڑو ریڑو، کوئے قومی یا غیر قومی کوئے خدا سروں ہے ہی نیہنہ، اور یاہ کوئے ''اندھ وشواس'' آلی گل نیہنہ کہ اکھ میچ غے من لیّو جے نیہنہ بلکہ جھڑا لوک خدا غی دِتی وی عقل تیں کم لیں ویہہ غور کریں اس کائنات غو ذرو ذرو اک ہی گواہی دئے غو جے اس غو خالق، اس غو مالک تے عبادت غو مستحق بس اک ہی اللہ ہے یوہ زمین اسمان غو پیدا ہونٔوں رات تہاڑی غو آنٔوں جانٔوں کوئے مخول تے نیہنہ! یاہ ساری کائینات بلکہ جیا جون غی اک اک چیز شہادت دے رہئی ہے جے یاہ اک نظام غی پابند ہے جس ناں اک طاقت ور ہستی چلا رہئی ہے۔ فر جھڑیں چیز خود اس غیں پیدا کی ویں ہیں ویہہ اس غی خدائی ماں کس را شریک ہوسکیں!؟ دنیا غا کسے نِکا جیا کارخانہ ناں چلانٔ آلا دو ذمہ وار اک ہی عہدہ غا نیہنہ ہوسکتا فر اس کائینات غا کئیں خدا کس را ہوسکیں؟ بس عقل آلاں واسطے کائینات غی ہر چیز ماں خدا غی خدائی غی تے اس غا ایکلٔاں ہونٔ غیں مُچ نشانیں ہیں ور بے عقلاں واسطے سب کجھ بیکار ہے۔

(۱۲۸) یعنی انھاں دلیلاں غے باوجود کجھ جاہل اساوی ہیں جھڑا خدا غی خدائی ماں دوجاں ناں شریک بنا لیں (اَنۡدَادٌ)، نِدٌّ غی جمع ہے تے نِدٌّ ہر اس چیز ناں کہیو جئے جس غی تعظیم خدا تعالیٰ ہاروں کی جانٔ لگے تے جھڑی اللہ تعالیٰ توں غافل کرن غی باعث بنٔ جئے ویہہ بُت ویں یا اپنٔاں سردار ویں یا کوئے وی اسی ہستی وہے جس غی تعظیم خدائی غا درجہ توڑی کی جانٔ لگے وہ نِدٌّ ہے

يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ كُلُوْا مِمَّا فِى الْاَرْضِ حَلٰلًا طَيِّبًا ۖ وَّلَا

اے لوکو ! زمین ماں جہڑیں حلال تے پاک چیز ہیں ویہہ کھاؤ تے

تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ ؕ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ (۱۶۸)

شیطان غا کھرا ور نہ ٹرو ! بیشک وہ تھارو باندے باندے دشمن ہے ؛

اِنَّمَا يَاْمُرُكُمْ بِالسُّوْٓءِ وَالْفَحْشَآءِ وَاَنْ تَقُوْلُوْا عَلَى

وہ تے تمناں پہیڑاں کماں اور بیشرمی غی گلاں غو ہی حکم دئے تے اِس گل غو جے تم اللہ تعالیٰ ور

اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ (۱۶۹) وَاِذَا قِيْلَ لَهُمُ اتَّبِعُوْا مَآ

ویہہ گل کُہو جہڑیں تم جانّتا نیہنہ (۱۳۱) تے جسویلےٗ اُنھاں ناں کہیو جئے کہ تم اس ور چلو جہڑو

اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوْا بَلْ نَتَّبِعُ مَآ اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَآءَنَا ؕ

اللہ نے نازل کیو ہے ویہہ کیہنہ (نیہنہ) بلکہ ہم تے اُس رستہ ور چلاں غا جس ور ہم نےٗ اپنّاں باپ دادا ڈِٹھّا تھا

اَوَلَوْ كَانَ اٰبَآؤُهُمْ لَا يَعْقِلُوْنَ شَيْئًا وَّلَا يَهْتَدُوْنَ (۱۷۰)

کیوں ! پہانویں انھاں غا باپ دادا نہ کجھ سمجھتا ویں تے نہ ویہہ سِدّا رستہ ور ویں (تا نوی !) (۱۳۲)

وَمَثَلُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا كَمَثَلِ الَّذِىْ يَنْعِقُ بِمَا لَا

تے اِن کافراں غی مثال اس را ہے جس را کوئے کسے اسا (چُوکھر ناں) ہَک مارتو وہے جہڑو ڈنڈ رولاٗ تیں

يَسْمَعُ اِلَّا دُعَآءً وَّنِدَآءً ؕ صُمٌّۢ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا

بجن کُجھ نہ سُنّیں یہ ڈورا ، کلّا ، انّا ہیں بس یہ

يَعْقِلُوْنَ (۱۷۱) يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُلُوْا مِنْ طَيِّبٰتِ مَا

عقل ناںٗ کم نیہنہ لیتا (۱۳۳) اے ایمان آلیو ! مھاریں دتیں ویں پاک چیز

رَزَقْنٰكُمْ وَاشْكُرُوْا لِلّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُوْنَ (۱۷۲)

کھاؤ ! تے اللہ تعالیٰ غو شکر کرتا رُہو جیکر تم خاص اُسے غی عبادت کریں (۱۳۴)

اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ

اُس نے تے تھارے ور چھڑی موئی وی چیز ناں ، تے بغتی رت ناں ، تے سور غا

علامہ آلوسیؒ نے روح المعانی ماں تے امام فخر الدین رازیؒ نے تفسیرِ کبیر ما اَنْدَادٌ غا یہ ہی ترے درجہ بیان کیا ہیں آپ اللہ تعالیٰ نے فرمایو؛ ’’ویہہ انھاں شریکاں ناںٗ اس را محبت کریں جس را اللہ تعالیٰ ناںٗ محبت کرنی لوڑیے تھی‘‘ لہذا جس چیز ناںٗ وی کسے غو تعلق ایسو وہے غو جسو اللہ تعالیٰ ناںٗ ہونوٗ چاہیئے بس واہ چیز خدا غی خدائی ماں شریک شمار ہو جئے غی۔ ور یہ دنیاوی تعلقات بس اسے دنیا واسطے ہیں آخرت ماں جہڑی حالت پیش آوے غی اس غو تے کدے چھلکا رووی دنیا ماں نظر آ جے تا نوی لوک شرک توں باز آ جیں ور آخرت غو نظارو آخرت ماں ہی ہووے غو، جسویلےٗ سمجھنوٗ کم نیہنہ آسیں۔ واہ کتنی اوکھی کہڑی وہے غی جسویلےٗ ظالم عذاب ناں تکتاں ہی سمجھ جیں غا جے طاقت تے ساری اللہ تعالیٰ ہی کوٹےٗ ہے اور انھاں ناں پتو لگ جئے غو کہ اللہ جس را غفور رحیم ہے وہ مجرماں واسطے اسے را شدید العذاب وی ہے‘

(۱۲۹) اج جس جس ناں خدا غی خدائی ماں شریک کریں اور جس جس غی محبت تے دوستی ماں اج خدا غا احکام توڑیں آخرت ماں ویہہ سارا انھاں توں کنّی ہو جیں غا۔ تے ویہہ اپنّاں چیلاں غی پوجا پاٹ تے عبادت تیں ہی نیہنہ نمکرسیں بلکہ ویہہ پٹھا انھاں غا دشمن وی ہو جیں غا‘ پرہیزگاراں ناں چھوڑ غے اج غا یہ جتنا دوست ایکنٗ دوجا ور مرن کریں اس تہاڑے یہ سارا ایکنٗ دوجا غے خلاف کھلاٗ ویں غا‘ محشر غو نظارو کرتاں ہی سارا تعلقات ٹُٹ جیں غا یوہ مضمون سورت مریم تے سورت زخرف ماں وی تفصیل ناںٗ ہے.

(۱۳۰) یاہ گل وی قرآنِ پاک نے کئیں واری تے جگہ جگہ بیان فرمائی ہے جے آخرت ماں گنہگار یاہ تاھنگ کریں غا کہ افسوس ! کدے ہمنّاں اتوں اک واری دنیا ماں جان غو موقعو نصیب ہو جاتو فر ہم گناہاں غی یاہ کلخ تھو غے آتا، ناٹےٗ جِھاں پچھے لگ غے ہم گمراہ ہووا تھا ہم وی انھاں ناں صاف جواب کر دیتا ور اتوں واپسی کد ! یہ چھڑا سوٹھا ہیں. علامہ ابنِ کثیرؒ فرمانویں ’’یہ بے دلیل گلاں ور چلنٗ آلاٗ ، ہٹ مٹ چیزاں غو اعتقاد رکھن آلاٗ تے خدا ناںٗ شرک کرن آلاٗ جسویلےٗ محشر ماں اپناں پیشواں تے اپنا مقد ماں ناں کنّی ہوتاں دیکھیں غا اس ویلےٗ تلّیں مل مل غے تے دند رمک رمک غے کیہنہ غا ہائے افسوس ! جے اک واری دنیا ماں مڑ غے جانٗوں نصیب ہوتو فر تے ہم انھاں تُھو کھے بازاں ناںٗ آپے مک لیتا ور اتوں واپس جانوں نصیب نیہنہ ہوتو۔

(۱۳۱) شرک چھڑی یا ہی نیہنہ جے اللہ تعالیٰ غا مقابلہ ماں کسے دُوجا ناں خدا مینوں جئے یا کسے ناں اس غی خدائی ماں کسے را وی شریک کیّو جئے بلکہ شرک یاہ وی ہے کہ اللہ غا حلال حرام غا قانون ناں چھوڑ غے اپنی طرفوں حرام حلال غا قانون بنّا لیا جیں عرب ماں کھنڈیا وا شرک بچوں اک قسم یاہ وی تھی ، انھاں نے اپنّاں ذہن توں کجھ حلال چیزاں ناں حرام تے کجھ حرام ناں حلال سمجھ لیو تھو اہل کتاب وی انھاں توں پچھے نیہنہ تھا اسے خیال غی سختی نال تردید کرتاں فرمایو ہے جے یوہ سارو بغاڑ،، تے فساد تھارا منڈ قدیمی دشمن شیطان غا سکھالاٗ ور پیو ہے وہ ہی لوکاں غا ذہن ماں انھاں پہیڑاں تے گنداں کماں غو خیال پیدا کر تو رہ تے اللہ تعالیٰ ور چُھوٹھیں گل لانٗ واسطے چکُ دیتو رہ بس عقلنداں ناں اپنّاں دشمن غی چالبازیاں توں دور رھنٗوں چاہیئے۔ ہور تفصیل واسطے تکو سورت انعام حاشیہ (۱۲۳) و (۱۲۴) و (۱۳۵)

(۱۳۲) یوہ انسان غو وہ پرانوں جاہل پونّاں آلٗو جواب ہے. جہڑو ہر دور غا نبیاں ناں اس وقت غا جاہل لوک دیتا رھیا ہیں، انسان ناں جدوی خدا غی نازل کی وی سچی تے سُچی ہدایت در بلایو جۓ اس ناں یاہ غیرت آ جے کہ ہوں باپ دادا غو رستو. جہڑو میراں بزرگاں غو رستو ہے وہ کسرا چھوڑوں قرآن پاک نے مچ رسیلا تے مٹھا انداز ماں اس غو جواب دتو کہ جیکدے تھارا باپ دادا اللہ غا دین ور قائم تھا فر تے تم انھاں غا رستہ ور شونق ناںٗ چلو کیونجے جس کوٹےٗ اسمانی ہدایت موجود تھی اس غا رستہ ور چلنوں شریعت ہی ور عمل کرنوں ہے، جس را کہ حضرت یوسفؑ نے جیل غا ں سنگیاں ناں فرمایو تھو کہ،، میں اپنّاں باپ دادا حضرت ابراہیمؑ تے حضرت اسحاق اور حضرت یعقوبؑ غو (ہدایت آلٗو) رستو نوڑ لیو ہے،، (سورت یوسف ۸۲) ور جے باپ دادا نرا جاہل تے گمراہ ویں فر

انھاں غا رستہ ورٹرنوں انھاں غی نیش جہالت ور عمل کرنوں ہے۔ تے اُس تیں بڑو جاہل کونّ وہے غو جھڑ و خدا غی روشن شریعت ناں چھوڑ غے باپ دادا غی گمراہی ور عمل کرے۔ **فائدو:** اِت یاہ گل وی یاد رکھنی ضروری ہے کہ چواں اماماں غی تقلید وی چھڑی فقہی مسئلا ماں وہے عقائد ماں تے بس قرآن وحدیث غا صاف بیان ور ہی عمل کیو جئے، کسے غی تقلید جائز نیہنہ علامہ قرطبی اپنی تفسیر ماں فرماویں **اجتمعت الامة علیٰ ابطال التقلید فی العقائد** یعنی عقیداں ماں تقلید غا باطل ہونّ ور ساری امت غو اتفاق ہے۔

(۱۳۳) یعنی انھاں لوکاں ناں گل سمجھانٔی اسے راہے جس راکوئے ماںٔ چوکھر پچھے اواز لاوے جس راماںٔ چوکھر ناں سمجھانّ ناںٔ کائے گل سمجھ ماں نیہنہ آتی اسے را یہ جاہل لوک سمجھنّ واسطے تیار نیہنہ۔

الْخِنْزِيْرِ وَمَآ اُهِلَّ بِهٖ لِغَيْرِ اللّٰهِ ۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ

ماس ناں، تے اُس چیز ناں جس ور اللہ تعالیٰ تیں علاوہ کسے غو ناں لیّو جئے حرام کیّو ہے، ہاں جھڑ و بندو بے وس ہو جئے

بَاغٍ وَّلَا عَادٍ فَلَآ اِثْمَ عَلَيْهِ ۭ اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ

نہ وہ سواد لیتو وہے تے نہ نافرمانی کرتو وہے تاں اُس ور کوئے گُناہ نیہنہ بیشک اللہ تعالیٰ مُچ بخشنّ آلو

رَّحِيْمٌ ﴿۱۷۳﴾ اِنَّ الَّذِيْنَ يَكْتُمُوْنَ مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ

بے بَہا مہربان ہے (۱۳۵) بیشک ویہہ لوک جھڑا اُن حکماں ناں چھپاویں جھڑا اللہ نے کتاب ماں نازل

مِنَ الْكِتٰبِ وَيَشْتَرُوْنَ بِهٖ ثَـمَنًا قَلِيْلًا ۙ اُولٰۗىِٕكَ

کیا ہیں تے اُس غے بدلے (دنیا غو) تھوڑو جیو مُل لے لیں ویہہ لوک تے

مَا يَاْكُلُوْنَ فِيْ بُطُوْنِهِمْ اِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ

اپنّاں ٹِہڈ ماں بس اگ ہی پَہر رہیا ہیں تے انھاں ناںٔ قیامت غے

اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلَا يُزَكِّيْهِمْ ښ وَلَهُمْ عَذَابٌ

تہاڑے نہ اللہ تعالیٰ کلام کرے غو اور نہ انھاں ناں پاک کرے غو تے اُنھاں واسطے دردناک

اَلِيْمٌ ﴿۱۷۴﴾ اُولٰۗىِٕكَ الَّذِيْنَ اشْتَرَوُا الضَّلٰلَةَ بِالْهُدٰى

عذاب ہے (۱۳۶) یہ ویہہ لوک ہیں جنھاں نے ہدایت غے بدلے گمراہی

وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ ۚ فَمَآ اَصْبَرَھُمْ عَلَي النَّارِ ﴿۱۷۵﴾

تے بخشش غے بدلے عذاب مُل لے لیّو ہے فر یہ لوک دوزخ غی اگ ور کتنا دلیر ہو گیا ہیں (۱۳۷)

ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ نَزَّلَ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ ۭ وَاِنَّ

یوہ اس گلوں جے اللہ نے کتاب برحق نازل فرمائی تھی تے بیشک

الَّذِيْنَ اخْتَلَفُوْا فِي الْكِتٰبِ لَفِيْ شِقَاقٍۢ

جنھاں لوکاں نے کتاب ماں اختلاف کیّو ویہہ ضِد ماں دور جا

بَعِيْدٍ ﴿۱۷۶﴾ ۧ لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوْا وُجُوْهَكُمْ

پیا ہیں (۱۳۸) نیکی یاہ نیہنہ جے تم اپنّاں منہ

(۱۳۴) پہلاں یوہی حکم عام لوکاں ناں دتو گیّو تھو ہُنّ خاص ایمان آلاں ناں دتو جار ھیو ہے یعنی عام لوک کافر تے مشرک باز آویں یا نہ آویں، البتہ جنھاں خوش نصیباں ناں ایمان غی دولت ہتھ آ گئی ہے انھاں ناں تے ضرور اس ور عمل کرنو چاھیئے! تے اللہ تعالیٰ غیں دتیں ویں حلال تے سُچیں چیز کھا غے اللہ غو شکر کرنو چاھیئے جے اس نے اپنّاں فضل ناںٔ یہ نعمت عطا فرمائیں فر انھاں غو کھانٔوں وی جائز کیّو۔

(۱۳۵) یعنی اللہ غا قانون ماں جھڑیں چیز حرام کی گئیں ہیں ویہہ تے یہ چیز ہیں، ویہہ نیہنہ جھڑیں مشرکاں نے اپنے پلّٔے توں بجنّ کسے دلیل حرام سمجھ لیں ہیں۔ اِت چار چیز بیان ہوئی ہیں ور مقصد یوہ نیہنہ ہے کہ یہ ہی چیز ہیں جھڑیں اِت بیان ہوئیں انھاں توں علاوہ وی حرام چیز مُچ ہیں جھڑیں حدیثاں ماں بیان ہوئی ہیں، دراصل اِت مشرکاں غا خیال ناں سامنے رکھ غے گل ہو رہئی ہے یعنی جھڑیں چیز تم نٔے حرام سمجھیں وی ہیں ویہہ حرام نیہنہ بلکہ حرام تے یہ چیز ہیں، روح المعانی ماں ہے **لیس المراد قصر الحرمة علی ماذکر مطلقا بل مقید بما اعتقد وه حلالا**۔ ان چار چیزاں ماں پہلی مڑ دار ہے یعنی وہ جانور جھڑ و بجنّ حلال کرن توں آپے ہی مر جے پَہانویں ماندو ہو غے مرے پَہانویں ظاہری سٹ لگ غے! اس غی کجھ ہور تفصیل سورت مائدہ ماں آوے لگی۔ دوجے بغتی رت: یاہ وی حرام ہے۔ ور وہ لہو جھڑ و ماس غے ناںٔ لگو وو وہے یا ہڈی غے اندر وہے وہ نہ ناپاک ہے نہ حرام! تیجے سور: اس غو سارو جسم ہڈی، چربی، ماس، بال، سب کجھ ناپاک تے حرام ہے، چوتھے وہ جانور جھڑ و اللہ ناں چھوڑ غے کسے ''غیر اللہ'' غی رضا تے تقرب واسطے اس غے ناں کردتو وہے تے اس ور اسے ,,غیر اللہ'' غو ناں ہی لیو جاتو وہے فر اس ناں اسے ''غیر اللہ'' ناں خوش کرن واسطے، اس غی رضا تے اس غو تقرب کھٹّن واسطے حلال کیّو جئے۔ اور ''غیر خدا'' جس غا ناں ور وہ حلال کیّو گیو ہے کجھ وی ہو سکے۔ بُت، مورتی، پُہوت، شیطان یا اللہ غی کائے پیاری ہستی اللہ تعالیٰ توں علاوہ دنیا غی ہر اک چیز ''غیر خدا'' ہی ہے اسا جانور ور حلال کرتے ویلّٔے اگر بِسمِ اللّٰہِ اَللّٰہُ اَکبَرُ غی جگہ کسے ''غیر اللہ'' غو ناں لیو جے فر تے یوہ باندے باندے حرام ہے جس ماں شک غی گنجائش ہی نیہنہ فقہا کرام نے سگوں اس جانور ناں وی حرام ہی قرار دتو ہے جس ور حلال کرتے ویلّٔے تے بِسمِ اللّٰہِ اَللّٰہُ اَکبَرُ پڑھیو جے ور اس توں پہلاں زندگی ماں اس ور ''غیر اللہ'' غو ناں بلا یو جے تھو حلال وی اس ناں اللہ توں علاوہ کسے ہور غی خوشنودی حاصل کرن واسطے کیّو گیو وہے کیو نجے قرآن پاک نے اس مسئلہ واسطے ترے گل کنی کنی بیان کیں ہیں (الف) وہ جانور جھڑ و ''غیر اللہ'' غی تعظیم واسطے اس غے ناں کردتو جئے (ب) وہ جانور جس ور حلال کرتے ویلّٔے اللہ غو ناں نہ لیّو جے (تکو سورت انعام ۱۳۸) (ج) وہ جانور جھڑ و کسے خاص جگہ ور چاہڑیو جے تے اتے لے غے ذبح کیّو جے (سورت مائدہ) بیضاوی شریف غا حاشیہ ور ہے **فَكُلُّ مَا نُودِيَ عَلَيْهِ بِغَيْرِ اسْمِ اللهِ فَهُوَ حَرَامٌ وَ اِنْ ذُبِحَ بِا سْمِ الله تعالٰی** یعنی جھڑ و وی جانور ''غیر اللہ'' غے ناں کردتو جے وہ حرام ہے پَہانویں حلال کرتے ویلّٔے اس ور اللہ غو ناں وی لیو جے امام فخر الدین رازیؒ نے وی اپنی تفسیر ماں یوہی فتوو دتو ہے سگوں ویہہ حلال کرن آلا ور ارتداد غو حکم وی لانویں **لو ان مسلماً ذبح ذبيحة وقصد بذبحها التقرب الى غير الله صار مرتدا.**

قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ

چڑھدا یا لہندا در کر لیں بلکہ نیکی یاہ ہے جے آدمی ایمان لیا وے

بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتٰبِ وَ

اللہ ور تے آخرت غا تہاڑا ور تے فرشتاں ور تے (اللہ غیں) کتاباں ور تے

النَّبِيّٖنَ ۚ وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ ذَوِي الْقُرْبٰى

نبیاں ور اور اللہ غی محبت ماں (اپڑوں) مالؔ دیئے رشتیداراں ناں

وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنَ وَابْنَ السَّبِيْلِ ۙ وَالسَّآئِلِيْنَ

تے یتیماں ناں تے محتاجاں ناں تے مسافراں ناں تے سوالیاں ناں

وَفِي الرِّقَابِ ۚ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ ۚ وَ

اور گردن چھڑکانؔ ماں تے نماز قائم رکھے تے زکوٰۃ دیتو رہ تے

الْمُوْفُوْنَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عٰهَدُوْا ۚ وَالصّٰبِرِيْنَ

ویہہ لوک جہڑا اپڑوں وعد و پورو کریں جسویلےؔ کہ ویہہ وعدو کرلیں تے جہڑا

فِي الْبَاْسَآءِ وَالضَّرَّآءِ وَحِيْنَ الْبَاْسِ ؕ اُولٰٓئِكَ

سختی ماں تے تکلیف ماں تے خاص لڑائی ویلےؔ ثابت قدم ریہنہ یہ ہی

الَّذِيْنَ صَدَقُوْا ؕ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُوْنَ ﴿۱۷۷﴾

لوک سچا ہیں تے یہ ہی لوک پرہیز گار ہیں (۱۳۹)

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي

اے ایمان آلیو ! تھارے اُپرّ مقتول غا بارہ ماں برابری فرض کی

الْقَتْلٰى ؕ اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى

گئی ہے ، ازاد ازاد غا بدلہ ماں تے غلام غلام غا بدلہ ماں تے کالسری

بِالْاُنْثٰى ؕ فَمَنْ عُفِيَ لَهٗ مِنْ اَخِيْهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ

کالسری غا بدلہ ماں تے جس کسے ناں اپڑاں پہائی دروں کجھ معافی ہوجئے فر مطالبو وی

حضرت شاہ ولی اللہؒ غا صاحبزادہ مشہور محدث تے فقیہ شاہ عبدالعزیزؒ وی یوہی فتو دیتاں بالکل صاف لفظاں ماں لکھیں ’’ہر کہ ذبح جانور تقرب غیرِ خدا نماید ملعون است خواہ در وقت ذبح نامِ خدا گیرد زیرا کہ چوں شہرت داد کہ ایں جانور برائے فُلانے است ذکرِ نامِ خدا وقت ذبح فائدہ نہ کرد (تفسیر فتح العزیز) ور جے کسے نے اک واری ’’غیر اللہ،، غے ناں کرن توں بعد توبہ کرلی وہے فر اللہ غو ناں لے غے اپنی ضرورت واسطے حلال کیّو وہے تاں یاہ بکھری گل ہے فر یوہ جانور حلال وہے غو۔ اسے راوہ جانور وی بالکل حلال ہے جہڑ و اللہ غو ناں لے غے حلال کیّو جئے فر اللہ غی رضا واسطے اس غو ماس محتاجاں ماں بنڈ دتو جئے تے اس غو ثواب اپناں ماں باپ یا کسے ہور رشتیدار یا دوست ناں پہچا دتو جئے بلکہ یاہ گل وی یاد رکھنؔ غی ہے جے کسے غے ناں کر دینؔ یا اس غو ناں لینؔ غو مطلب ہے غیر اللہ،، غا تقرب تے اس غی تعظیم واسطے ایسو کیّو جے نیوں ناں لینؔ نال کجھ نیہنہ ہوتو جس را مثلاً قربانی غو بکرو، خالد غی ککڑی وغیرہ. ور تقرب تے خوشنودی غی نیّت توں بچن غی بچ لوڑ ہے مھارا کجھ حنفی فقہاء نے تے بادشاہ یا کسے اور عہدے دار غی رضا مندی تے تعظیم ماں حلال کیا جانؔ آلا جانوراں وی حرام قرار دیدتو ہے، درمختار صفحہ ۲۱۴ جلد ۵ ماں ہے (ذبح لقدومِ الا میر ونحوہ کوا حد من العظماء یحرم لانہ اھل بہِ لغیر اللہ و ان ذکر اسم اللہ) ’’یعنی اگر کسے نے بادشاہ یا ہور کسے بڑا غا آنؔ ور (اس غی تعظیم تے تقرب واسطے) کوئے جانور حلال کیو وہ حرام ہے کیونجے وہ ﴿مَآ اُهِلَّ بِهٖ لِغَيْرِ اللّٰهِ﴾ غا حکم ماں داخل ہے پَہانویں حلال کرتے ویلے اس ور اللہ ہی غو ناں لیو جے،، آیت غا آخر ماں فرمایو جے یہ ساریں چیز ہیں تے حرام ور جے کوئے اسو مجبور ہو جے کہ جانؔ غو خطرو ہو جے اور اس ناں کھانؔ واسطے انھاں توں سوا کوئے چیز نہ تھاتی وہے اس ناں اتنوں کھالینوں جائز ہے جس نالؔ جان بچ جئے۔

(۱۳۶) یہ اہل کتاب خاص طور ور یہود یاں غیں خصلت بیان ہو رہئی ہیں جنھاں نے ہور گلاں توں علاوہ حرام حلال غا احکام وی فانی دنیا سلوٹنؔ واسطے چھپا چھوڑ یا تھا۔ تے اسمانی ہدایت ناں چھوڑ غے اور پلےّ تیں مسئلا بنا بنؔا غے حرام مال غی اگ اپنا دوزخ ماں پَہریں تھا۔

(۱۳۷) یعنی یہ سارا کالاؔ کرتوت تے کھٹیں کسے ٹپلا یا پلیکھا ماں نیہنہ کرتا بلکہ یاہ گل جانڑتاں پشانڑتاں کریں جے ہم نےؔ ان کرتوتاں غی وجہ توں جہنم ماں جانوں ہے فر تعجب ہے! یہ جہنم ور کس قدر بہَادر ہو گیا ہیں!۔

(۱۳۸) یعنی جہنم غی یاہ سخت سزا انھاں ناں اس گلوں وہے غی جے اللہ تعالیٰ نے اپنیؔ کتاب بالکل برحق نازل فرمائی تھی اس غا حکم وی صاف صاف تے دوٹوک تھا، جنھاں ماں گُہولؔ چھگڑا غی کائے گل نیہنہ تھی تے نہ فرقاء بنانؔ غی اس ماں کائے گنجائش تھی ور انھاں نے چتے غے اس ماں اختلاف کرنوں شروع کرلیو، کیئں کیئں فرقاں ماں بنڈے گیا تے فر مخالفت ماں مُچ ہی دور نکل گیا۔

(۱۳۹) دنیا ماں کھنڈی کھلری وی شرک غی اک قسم یاہ وی تھی جے لوکاں نے اللہ غی ذات ناں چھوڑ غے اک اک ’’پاسوؔ‘‘ اپنی نجات واسطے نوڑ لیو تھو، کوئے لہتا ناں بخشش غو ذریعو سمجھے تھو تے کوئے چڑھتا در منہ کرن ماں ہی ساری نیکی سمجھے تھو، انھاں ہی لوکاں ناں فرمایو: جے لہتا چڑھتا در منہ کرلینؤں یاہ کوئے نیکی نیہنہ، نیکی غا کم تے یہ، یہ ہیں بس اس آیت توں لے غے ھُنؔ سورت پاک غا ختم توڑی نیکیاں ہی غی بکھ بکھ قسماں غو بیان ہے مثلاً قصاص، وصیت، روزہ، جہاد، حج، انفاق فی سبیل اللہ وغیرہ، اسے وجہ توں کجھ مفسراں نے ان آیتاں غو ’’سرنانوؤں،، ہی ابواب البر یعنی نیکیاں غو بیان رکھیو ہے۔ علماء کرام نے اس آیت غی اہمیت بیان کرتاں لکھیو ہے جے اس اکینؔ آیت ماں سارا دین غو نچوڑ آ گیو ہے، دین غیں ترے بڑیں چیزاں یعنی عقیداں، عملاں تے اخلاق غو مکمل مضمون اس اک آیت ماں بیان ہو گیو ہے آیت غا شروع توں لے غے وَالنَّبِيّٖنَ توڑی عقائد غو تے الزَّكٰوةَ توڑی اعمال غو اور اتوں لے غے ﴿وحین البَاْس﴾ توڑی اخلاق غو بیان ہے حضرتِ ابوہریرۃؓ نے رحمتِ عالم ﷺ ناں پچھیو تھو جے ایمان کے ہے؟ آپؐ نے جواب ماں یا ہی آیت تلاوت فرمائی تھی (ابن کثیر)

بِالْمَعْرُوْفِ وَاَدَآءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ ؕ ذٰلِكَ تَخْفِيْفٌ

چنگی طرح ہوٗنوں لوڑیئے ! تے ادائیگی وی نیکی ناںٗ ! یاہ تھارا رب غی

مِّنْ رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ ؕ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهٗ

طرفوں اک اسانی تے مہربانی ہے فر جہڑو آدمی اُس تیں بعد وی زیادتی کرے غو اُس واسطے

عَذَابٌ اَلِيْمٌ (۱۷۸) وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يّٰاُولِى

دُکھ دینٗ آلو عذاب ہے (۱۴۰) تے اے عقلمندو ! تھارا واسطے قصاص (غا قانون) ماں

الْاَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُوْنَ (۱۷۹) كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ

زندگی ہے تا نجے تم پرہیز گار بنٗ جیں (۱۴۱) تھارے اُپر فرض کیو گیو ہے جے جد تھارا بچوں

اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْرًا ۖۚ الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ

کسے غی موت غو ویلٗو آجئے اور وہ کجھ مالٗ دولت چھوڑتو وہے تاں وہ اپنٗا ماں باپ تے

وَالْاَقْرَبِيْنَ بِالْمَعْرُوْفِ ۚ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِيْنَ (۱۸۰) ؕ

رشتیداراں واسطے انصاف ناںٗ وصیت کر دئے یاہ گل ضروری ہے اللہ تیں ڈرن آلٗاں واسطے

فَمَنْۢ بَدَّلَهٗ بَعْدَ مَا سَمِعَهٗ فَاِنَّمَآ اِثْمُهٗ عَلَى الَّذِيْنَ

تے جہڑو آدمی سُنن تیں بعد اس ناں بدل چھوڑے اس غو گناہ تے بس انھاں ہی لوکاں ور ہے جہڑا

يُبَدِّلُوْنَهٗ ؕ اِنَّ اللّٰهَ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ (۱۸۱) ؕ فَمَنْ خَافَ مِنْ

اس ناں بدلانویں بیشک للہ تعالیٰ خوب سُنن آلٗو جانن آلٗو ہے؛ ور جس آدمی ناں یوہ ڈر وہے جے

مُّوْصٍ جَنَفًا اَوْ اِثْمًا فَاَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَآ اِثْمَ عَلَيْهِ ؕ اِنَّ

وصیت کرن آلٗا نے طرفداری یا گناہ کیّو ہے فر وہ انھاں غے بشکار صلح کرا چھوڑے تاں اس ور کوئے گناہ نیہنہ بیشک

اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ (۱۸۲) ع ۲۲ ۶ يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ

اللہ بہت بخشن آلٗو مُچ مہربان ہے (۱۴۲) اے ایمان آلٗیو ! تھارا اُپر روزا فرض کیا گیا ہیں

كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُوْنَ (۱۸۳) ۙ

جس را تھارا تیں پہلاں لوکاں ور فرض کیا گیا تھا تا نجے تم پرہیز گار بنٗ جئیں (۱۴۳)

(۱۴۰) ''ابواب البر'' بچوں یوہ پہلی نیکی غو تفصیلی بیان ہے. اسلام غی لوء آنٗ توں پہلاں جہالت غی اندھیریاں ماں کھلری وی برائیاں بچوں اک برائی یاہ تھی کہ جے کدے کوئے اُچا گھر غو، بڑی قوم غو کوئے بندو کسے لسی ذات غا بندہ غے ہتھوں مارے جئے تھو تاں زوراور قاتلی غا مارن ور نیہنہ جریں تھا بلکہ اپنٗاں بندہ غی عزت تے اچائی غا لحاظ ناںٗ بدلو لینوٗیں تھا جے انھاں غو غلام مارے جئے تھو ویہہ ''لساں'' غاں بڑاں بڑاں سرداراں تے مقدماں غا قتل غو مطالبو رکھیں تھا، جے ان غی کاںٗسری کسے غریب قوم غے ہتھوں مارے جئے تھی تاں یہ اس غا بدلا ماں انھاں غا مڑداں ناں قتل کروانوٗیں تھا تے جے موٹاں غا گھر غو کوئے سردار کسے لسی قوم غے ہتھوں قتل ہو جئے تھو تاں اک سردار غے بدلے بیہہ بیہہ، تریہہ تریہہ بنداں غا قتل غو مطالبو کریں تھا۔ اور جے کدے لساں بچوں کوئے بچارو قتل ہو جئے تھو تاں موٹا اس غا بدلہ ماں قاتلی ناں پیش کرن غے بجائے کوئے غلام خرید غے قتل غو مطالبو پورو کر چھوڑیں تھا۔ ابن ابی حاتم نے اک روایت نقل کی ہے جے رحمت عالم ﷺ غا مبارک زمانہ ماں دو قبیلا مسلمان ہووا انھاں نے دور جہالت'' غا کسے قتل غا بدلہ غو مطالبوا سے ظالمانہ اصول ور کیّو جس ور یہ آیت نازل ہوئیں کہ قتل غا بدلہ ماں برابری فرض ہے۔ ناٗئے سزا اس ناں دیو جس نے جرم کیّو ہے جے کوئے آزاد مڑد ناں قتل کر دیئے تاں بدلہ ماں اسے قاتلی ناں قتل کرو تے جے کوئے غلام کسے غلام ناں جانوں مار چھوڑے تانوٗیں بدلہ ماں اسے قاتلی غلام ناں ہی قتل کرو اس غا مالک غو کے قصور !! اسے را جد کائے کاںٗسری کسے دوجی کاںٗسری غی جان لے لئے تانوی بدلہ ماں اسے کاںٗسری ناں قتل کرو! اصل گل یاہ کہ سزا مجرم ناں دتی جانٗی چاہیئے کسے دوجا بے گناہ ناں نیہنہ !! مرن آلٗا غا مرتبہ غو اس ماں کوئے اعتبار نیہنہ، تے رہئی یاہ گل کہ جے کدے کاںٗسری مرد ناں یا کوئے مڑد کاںٗسری ناں قتل کر چھوڑے اس غو ات ذکر نیہنہ، فقہاٗ کرام غے بشکار اس غی تفصیل ماں تھوڑو جئیو اختلاف ہے۔ حنفی فقہاٗ غو کہنٗوں ہے جے بدلہ ماں چھڑو قاتلی ہی قتل کیّو جئے غو۔ ات توڑی کہ جے کدے کوئے معمولی غلام کسے بہت بڑا سردار غے ہتھوں قتل ہو جئے تاں وی اس غلام غے بدلے یوہ ہی سردار قتل کیّو جئے غو، اسلام ماں جان ساراں غی برابر ہے لسا موٹا غو کوئے سوال نیہنہ ! فر اسلام نے قتل غا مقدمہ ناں چھڑو فوجداری بنٗا غے حکومت ہی غا ہتھ ماں نیہنہ دیدتو۔ بلکہ اصل گل قتل ہون آلٗا غا وارثاں غا ہتھ ماں ہے ویہہ قتل غے بدلے قتل غو مطالبو کریں تاں قاتلی بدلا ماں قتل کیّو جئے غو، تے جے ویہہ قتل غے بدلے قتل غو مطالبو نہ کریں، اپنٗاں پَہائی ناں کجھ معافی دیدیں بلکہ قتل غی جگہ چھڑو ''دیت'' غو مطالبہ کریں تے یاہ وی بڑی سُہنٗی گل ہے اس را قاتلی غی جان تے بچ جئے غی ور اس ناں جرمانا غی یاہ رقم قتل ہونٗ آلٗا غا وارثاں ناں دینٗی پُوے غی ''دیت'' غی مقدار سو اونٹھ یا دس ہزار درھم یا ہزار دینار ہے. تے جے قاتلی ناں مقتول غا وارث سروں ہی معاف کر چھوڑیں نہ بدلہ ماں قتل غی مانگ کریں نہ دیت غو مطالبو رکھیں وہ وی جائز ہے. فر فرمایو: جد جان بخشی ور صلح ہو گئی مقتول غاں وارثاں نے دیت لینٗی من لی ہنٗ قاتلی ناں دیت تاولٗاں ہی جسی سرے چھَٹ ادا کر دینٗی چاہیئے ! تے اپنٗاں پَہائی غو احسان منوٗں چاہیئے ! تے مقتول غاں وارثاں جنھاں نے معافی دتی ہے۔ انھاں ناں وی ہنٗ اُچّا اخلاق غو برتاٗ کرنوں چاہیئے، مندی طرح اس غے پچھے ہی نہ لگ جیں کہ اتے ہی دے غے جاۓ بلکہ اس ناں کجھ موقعو دینٗوں چاہیئے ! یاہ اللہ غی طرفوں. کتنی بڑی مہربانی ہے. قتل ناں فوجداری مقدموں نہ بنٗا غے دشمنٗی ہور ہور ہونٗ توں دواں ولٗاں نا بچالیو بلکہ فر پَہائی پَہائی. بنن غو موقعو دتو، اس غا مقابلہ ماں دنیا غا ظالمانہ نظام ناں وی تکو! جسماں انصاف غا ناں ور ''ظلم'' توں سوا ہور کجھ ہے ہی نیہنہ ! **فائدو**: یاہ ساری گل اس قتل غی ہے جہڑو چتے غے وہے اور قتل وی ایسی چیز ناںٗ کیّو جے جس ناںٗ اکثر بندو مر ہی جے ورنہ جہڑو قتل اَنٗ پَہالٗ ہو جئے یا کسے غا قتل غو کوئے سبب بنٗ جے اس قتل ماں قاتلی بدلہ ماں قتل نیہنہ کیّو جا تو بلکہ دیت واجب ہے۔ اس غا احکام سورت نساء حاشیہ (۷۵) ور دیکھو۔

(۱۴۱) یعنی ایکنٗ قتل ناںٗ ہزاراں غیں جان بچ جیں، قاتلی غا مارن ناںٗ دشمنی مک جئے دوجاں واسطے وی یوہ قتل عبرت بنٗ جئے آئندہ جد کدے کوئے کسے ناں قتل کرنوں چاہوے غو وہ پہلاں سوچے غو کہ

پہلکے میری منڈی وی تلوار بیٹھ وہے غی اس را قصاص غے ذریعہ انسانیت ناں زندگی نصیب ہوجئے دنیا توں ان حق قتلام غوسلسو اُٹھّل جئے تے ایمان آلاں غی ساری بستی متقی پرہیز گاراں غی بستی بݨ جئے۔

(۱۴۲) جان غی حفاظت توں بعد ہݨ مالؔ غی حفاظت غو بیان ہے اج غی سجری جہالت ہاروں اسلام توں پہلاں وی یوہ ظلم تھو جے کسے غا مرن وراس غا وارثاں بچوں کوئے زوراور متوفی غی ساری جائداد ورقبضو کر لئے تھو اور باقی سارا وارث بچارانیوں ہی ٹرٹر تکتا رہ جیں تھا۔ اس ظلم ناں ختم کرن تے ایمان آلاں غا سارا معاشرہ ناں سمارن واسطے اللہ نے وراثت غا بارہ ماں یوہ پہلو حکم نازل فرمایو جے مرن آلو آپ ہی اپݨاں مالؔ غا بارہ ماں وصیت کر غے مرے کہ ماں باپ ناں کتنو دیݨوں ہے تے دوجاں رشتید اراں ناں کتنو دیݨوں ہے۔ فر جسو یلے وراثت غا بارہ ماں خدا غو قانوں مݨن غو ذہن بن گیو اس ویلے سورت نسأ ماں وراثت غو اک تفصیلی قانون نازل فرمایو! اس ماں ہر ایکݨ رشتیدار غو حصو بیان فرمادتو گیو، فر وصیت غو یوہ حکم وی چکے گیو اور رشتیداراں واسطے تے وصیت جائز نیہنہ رہئی ھاں جنھاں محتاجاں غریباں ناں وراثت غا قانون غے مطابق وراثت نہ لبھتی وہے انھاں واسطے اور دوجاں واسطے اج وی وصیت کرنی جائز ہے۔ جہڑی زیادہ تیں زیادہ تیجا حصہ مالؔ ماں چل سکے۔ ہور تفصیل واسطے دیکھو! سورت نسأ حاشیہ (۹) تا (۱۴)

(۱۴۳) نیکیاں غا بیان ماں تیجی بڑی نیکی ’’روزو‘‘ ہے جہڑو آدم علیہ السلام توں لے غے اج تو ڑی ہر امت ماں فرض رہیو ہے ہر دور ماں کجھ نہ کجھ روزا فرض رہیا ہیں۔ روزہ غا کروڑاں فائدا تے لکھاں حکمت ہیں جہڑیں اللہ تعالیٰ ہی جاݨے اک بہت بڑو فائدو ات بیان ہو یو ہے جہڑو بالکل باندے باچھڑ ہے وہ یوہ ہے جے روزو رکھݨ نالؔ روزے دار ماں تقوٰی تے پرہیز گاری غیں صفت پیدا ہوجیں غیں، اللہ غو اسو خوف پیدا ہوجئے غو کہ انسان پکو سچو پرہیز گار نیکوکار بݨ جئے غو تے مومن واسطے اس توں اُپّر ہے وی رکھڑی نعمت!!

(۱۴۴) یعنی تم پریشان نہ ہو جائیو کوئے سارا سال غا روزہ فرض نیہنہ، بس گنݨیاں چُݨیاں یہ کجھ اک تہاڑا ہیں۔ سال غا ترے سو سٹھ دناں بچوں صرف تریہہ یا انتری تہاڑا ہیں، انھاں ماں وی اللہ تعالیٰ نے یاہ سہولت رکھی ہے کہ جے کوئے اسو ماندو وہے جہڑو روزہ رکھ ہی نہ سکے یا کوئے سفر ور وہے اور سفر ماں روزہ نہ رکھے فر جسو یلے ماندو بل ہوجئے یا مسافر اپنے گھر آجئے اس ویلے انھاں دناں غی قضاء کر لئے! سبحان اللہ! اللہ غا دین ماں کتنی اسانی ہے!!

(۱۴۵) یاہ آیت قرآن پاک غی اوکھی آیتاں ماں یعنی ’’مشکلات القرآن‘‘ ماں شمار وہے۔ صحابہ کرام تے تابعین توں اس آیت غا دو ۲ مشہور مطلب بیان ہو یا ہیں (الف) جنھاں لوکاں ناں روزہ رکھݨ غی طاقت وہے ور ویہہ روزا رکھݨاں نہ چاہتا وہیں بلکہ اس غے بدلے فدیو دیݨو چاہتا ویں ویہہ ایکݨ روزہ غے بدلے اک مسکین ناں کھاݨوں کھوالؔ چھوڑیں اس لحاظ نالؔ یاہ آیت اگلی آیت توں منسوخ ہے جسماں ہر ایکݨ ور رمضان غا روزہ رکھݨاں فرض کیا گیا ہیں یاہ رائے متا صحابۂ کرام غی ہے یہ حضرات فرمانویں جے یاہ سہولت پہلاں پہلاں دتی گئی تھی جسو یلے اجوں لوکاں ناں روزہ رکھن غی عادت نیہنہ ہوئی تھی۔ فر اگلے سال جد لوکاں ناں روزا رکھݨ غو مزاج بن گیو اس ویلے اگلی آیت ﴿شَھْرُ رَمَضَانَ الخ﴾ نازل ہوئی تے یاہ سہولت ختم ہوگئی فر ہر ایکݨ ور روزو رکھݨوں فرض ہوگیو۔ ور اُس بُڈھا واسطے یاہ اجازت اجوں وی باقی ہے جہڑو وچ بُڈھو جریف وہے اور روزو رکھ ہی نہ سکے وہ اک روزہ غے بدلے ایکݨ مسکین ناں روٹی کھوالؔ غے فدیو ادا کر چھوڑے (ب) دوجی تفسیر حضرت عبداللہ ابنِ عباسؓ تے کجھ ہور صحابۂ کرام اور تابعین نے یاہ بیان فرمائی ہے جے ﴿یُطِیْقُوْنَ﴾ غو مطلب ہے۔ ’’جہڑا اچ مشکل نالؔ تر وہ گھسیٹ غے ہی روزہ رکھ سکیں‘‘ عربی تے قرآنی لغت غا ماہر امام راغبؒ فرماویں (الطاقة اسم ما یمکن للانسان ان یفعله بمشقة) اس تفسیر غے مطابق وی مطلب یوہی وہے غو کہ وہ بڈھو تے بڈھی جہڑا روزو رکھݨ غی طاقت نہ رکھتا ویں فر ویہہ روزہ غے بدلے فدیو دیدیں اس را آیت ناں منسوخ سمجھݨ غی کوئی لوڑ نیہنہ فقہاء کرام نے اس

اَيَّامًا مَّعْدُوْدٰتٍ ؕ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيْضًا اَوْ

یہ گنݨیاوا کجھ تہاڑا ہیں فر جہڑو کوئے تھارا بچوں ماندو وہے یا

عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ اَيَّامٍ اُخَرَ ؕ وَعَلَى الَّذِيْنَ

سفر ور وہے تاں وہ دوجاں تہاڑاں ماں یاہ تعداد پوری کر لئے (۱۴۴) تے جہڑا مشکل نالؔ ہی اس ناں

يُطِيْقُوْنَهٗ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِيْنٍ ؕ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا

چہل سکیں ویہہ روزہ غا بدلہ ماں ایکݨ مسکین ناں روٹی کھوالیں تے جہڑو اپݨی خوشی نالؔ نیکی کرے

فَهُوَ خَيْرٌ لَّهٗ ؕ وَاَنْ تَصُوْمُوْا خَيْرٌ لَّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ

واہ تے اس واسطے ملوں ہی سرس ہے تے جے تم روزا ہی رکھیں تاں یاہ گل تھارا واسطے زیادہ ہی چنگی ہے جیکر

تَعْلَمُوْنَ ﴿۱۸۴﴾ شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِيْٓ اُنْزِلَ فِيْهِ

تم جاݨیں (۱۴۵) رمضان غو مہینو وہ ہے جس ماں قرآن نازل کیو

الْقُرْاٰنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنٰتٍ مِّنَ الْهُدٰى وَ

گیو ہے جہڑو لوکاں واسطے ہدایت ہے تے جسماں ہدایت غیں اور حق تے باطل ناں نکھیڑن غیں

الْفُرْقَانِ ۚ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ ؕ وَمَنْ

دلیل ہیں بس تھارا بچوں جس ناں یوہ مبارک مہینوں ہتھ آجئے وہ اس غا روزا رکھے تے جہڑو

كَانَ مَرِيْضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ اَيَّامٍ اُخَرَ ؕ يُرِيْدُ

ماندو وہے یا سفر ور وہے فر وہ دوجاں تہاڑاں ماں واہ تعداد پوری کر لئے! اللہ تعالیٰ

اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيْدُ بِكُمُ الْعُسْرَ ؗ وَلِتُكْمِلُوا

تھارا نالؔ اسانی کرنی لوڑے تے وہ تھارا ور سختی نیہنہ کرنی چاھتو اور تانجے تم

الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰىكُمْ وَلَعَلَّكُمْ

تعداد پوری کرلیں ناݨے اللہ غی کبریائی بیان کریں اس گل ور جے اُس نے تمنّاں سِدّ و رستو دسیو ہے اور تانجے

تَشْكُرُوْنَ ﴿۱۸۵﴾ وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادِيْ عَنِّيْ فَاِنِّيْ

تم شکر گذار بݨ جیں (۱۴۶) تے (اے نبیؐ) جسو یلے تمنّاں میرا بندا میرا بارہ ماں پچھیں تے بیشک ہوں

جنکا لی ناں وی اسے حکم ماں رکھیو ہے جہڑی اپنی صحت غی کمزوری یا بچہ غی وجہ توں روزو نہ رکھ سکتی وہے واہ وی اک روزہ غے بدلے اکین مسکین محتاج ناں رج غے دووقت روٹی کھوال چھوڑے فر جے کدے روزا رکھن غو موقعو تھا جئے صحت چنگی ہو جئے فر تے قضاء کر لئے ور نہ ضروری نیہنہ ، فر فرمایو جہڑو اپنی مرضی ناں نیکی کرے یعنی اک روزہ غے بدلے اکین غریب ناں روٹی کھوالن غے بجائے کیاں ناں کھوالے تے انھاں واسطے چنگا توں چنگو کھانوں بناوے وہ مچ ہی سرس ہے تے جے اس اجازت غے باوجود یہ ادمان لوک روزا ہی رکھ لیں فر تے ملوں ہی سرس ہے۔

قَرِيْبٌ ۭ اُجِيْبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ ۙ فَلْيَسْتَجِيْبُوْا

نیڑے ہی ہوں ہوں دعا منگن آلا غی دعا قبول کروں جسویلے وہ میرے کولوں دعا منگے لہٰذا انھاں ناں چاہیئے کہ

لِيْ وَلْيُؤْمِنُوْا بِيْ لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُوْنَ ﴿١٨٦﴾ اُحِلَّ لَكُمْ

ویہہ میرا حکم منیں تے میرا ور ایمان لیاویں تانجے انھاں ناں ہدایت نصیب ہوجئے (۱۴۷) تھارا واسطے روزاں غی

لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ اِلٰى نِسَاۗىِٕكُمْ ۭ ھُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ

رات ماں اپنی بیویاں ناں ملاقات کرنی جائز کی گئی ہے ویہہ تھارا واسطے لباس ہیں

وَاَنْتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ ۭ عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُوْنَ

تے تم انھاں واسطے لباس ہیں اللہ تعالیٰ ناں پتو ہے جے تم اپناں آپ ناں خیانت

اَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ ۚ فَالْئٰنَ

کریں تھا فر تھاری توبہ قبول کرلی تے تمناں در گذر کر چھوڑیو لہٰذا ہُن

بَاشِرُوْھُنَّ وَابْتَغُوْا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ ۠ وَكُلُوْا وَ

تم انھاں ناں ملو شلو تے اُس غی لوڑ کرو جہڑو اللہ نے تھارا واسطے لکھیو وہے تے کھاؤ

اشْرَبُوْا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ

پیو ! ات توڑی جے تھارے سامنے سویرے غی چٹی تہاری

الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ۠ ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى

کالی تہاری تیں صاف نکھڑ جئے فر تم رات توڑی روزو

الَّيْلِ ۚ وَلَا تُبَاشِرُوْھُنَّ وَاَنْتُمْ عٰكِفُوْنَ ۙ فِي

پورو کرو تے اپنی بیویاں ناں نہ ملو جسویلے کہ تم مسیتاں ماں اعتکاف

الْمَسٰجِدِ ۭ تِلْكَ حُدُوْدُ اللّٰهِ فَلَا تَقْرَبُوْھَا ۭ كَذٰلِكَ

کرتا ویں یہ اللہ تعالیٰ غیں حد ہیں بس تم انھاں غے نیڑے وی نہ لگو ! اسے را

يُبَيِّنُ اللّٰهُ اٰيٰتِهٖ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُوْنَ ﴿١٨٧﴾

اللہ تعالیٰ لوکاں واسطے اپناں حکم بیان کرے تانجے ویہہ پرہیز گار بن جئیں (۱۴۸)

(۱۴۶) یعنی رمضان المبارک غو مہینوں کوئے معمولی مہینوں نیہنہ یوہی وہ مبارک مہینوں ہے جسماں قرآن جئی مقدس کتاب عرش اعظم تیں سب تیں بُرلا اسمانِ دنیا ور نازل ہوئی ہے جہڑی اندہیریاں ماں پہمّلن پہوسا کھاتی انسانیت ناں ہدایت غی لوء دسے ، ہدایت غیں اور حق تے باطل ناں نکھیڑن آلیں دلیل بیان کرے لہٰذا جس ناں وی یوہ مبارک مہینوں نصیب ہوجئے وہ اس پورا مہیناں غا روزہ رکھے . ہاں ! مسافراں تے مانداں واسطے قضاء غی اجازت باقی ہے کیونجے اللہ تعالیٰ اپناں بنداں ناں سختی نیہنہ کرنی چاھتو وہ انھاں ناں اسی اوکھت ماں نیہنہ سٹو جہڑی بچوں ویہہ نکل نہ سکیں بلکہ وہ اسانی کرنی چاھوے تانجے اس غا بندا اس غی مہربانی ور اس غی کبریائی بیان کریں تے ہدایت آلی اس کتاب اور برکت آلا مہینہ غا مل جان ور اس غو شکرادا کرسکیں ۔الحمدللہ اج وی ایمان آلا دنیا غی گٹھ گٹھ ماں رمضان غا روزہ رکھ غے دنیا ناں دسیں کہ مھارا رب نے ہم ناں جہڑاوی حکم دتا ویہہ سوکھا ہی ہیں مھاری طاقت تیں باہر کوئے اوکھو حکم ہم ناں دتو ہی نیہنہ ؛ تے حافظ لوک تراویح ماں قرآن شریف غو ختم کر غے رمضان ناں قرآن غا جوڑ اور مناسبت غو وی اعلان کریں.

(۱۴۷) روزاں غو ذکر اجوں چلے ہی لگو ور بشکار ذری کھلن غے اللہ اپناں بنداں ماں دعا کرن غی شوق پیدا فرمارھیو ہے کیونجے رمضان غو مہینوں رحمتاں بخششاں تے دعا غا قبول ہون غو مہینوں ہے حافظ ابنِ کثیرؒ نے ابنِ ابی حاتم توں یاہ روایت نقل کی ہے جے یاہ آیت اسویلے نازل ہوئی تھی جسویلے اک گرائیں بندہ نے رحمتِ عالم ﷺ ناں یاہ گل پچھی تھی ’’جے مھارو خدا نیڑے یا دراڈے ہے ؟ جے نیڑے وہے تاں بلیں بلیں دعا منگاں تے جے دراڈے وہے تاں زور زور ناں منگاں‘‘ اس ور یاہ آیت نازل ہوئی امام ابنِ جریرؒ نے اسے ناں رلتا ملتا کجھ ہور ’’شانِ نزول‘‘ وی بیان کیا ہیں۔

(۱۴۸) رحمتِ عالم ﷺ غا مبارک زمانہ ماں اسلامی احکام تدریج ناں بلیں بلیں نازل ہویا ہیں، کجھ مسئلاں ماں پہلاں مچ ٹہلّ تے نرمی تھی ور جسویلے ایمان آلاں غی طبیعت ماں ویہہ رس بس گیا اس ویلے آخری حکم نازل ہو گیو جس را مثلاً شراب غو حکم ۔ کجھ احکام ماں پہلاں ذری سختی تھی فر چھیکڑ غو آسان جیہو حکم آ گیو جس را جہاد ماں تعداد غو مسئلو! رمضان المبارک غی راتاں ماں کھان ، پین تے میاں بیوی غا تعلق غو مسئلو وی اسو ہی ہے. پہلاں نبی پاک ﷺ نے حکم دتو تھو جے روزو کھوہل غے خفتاں غی نماز توں بعد یجر توڑی اکھ نہ لگے انسان واسطے کھانوں پینوں سب جائز ہے ور جسی ہی اکھ لگ گئی روزو شروع ہو گیو فر کھانوں پینوں بیوی ناں ہمبستری کرنی سب حرام ہو جئے۔اس حکم ماں صحابۂ کرام ناں بڑی اوکھت سہئی ہوئی، اک واری اک صحابی ناں روزو کھوہل غے کجھ کھان پین غو موقعو ہی نیہنہ تھا یو تھو جے اکھ لگ گئی تے اکھ لگتاں ہی روزو شروع ہو جئے تھو اس را انھاں ناں دوجے دن نرتے پیٹ روزو رکھنوں پیو (ابن کثیر) اسے را کجھ حضرات توں یاہ غلطی ہو گئی کہ انھاں نے رات اکھ کھلّن ور اپنی گھر آلی ناں ملاقات کرلی، اس ور یاہ آیت نازل ہوگئی تے اللہ تعالیٰ نے ایمان آلاں واسطے سہولت پیدا فرمادتی جے روزو کھوہل غے رات ساری لوء کھلّن توڑی جسویلے رات غی انھیری تے سویرے غی لوء ماں فرق سہئی ہون لگ پوے اس ویلے توڑی کھاؤ پیو، بیوی سنگ ملاقات کرو! سب غی اجازت ہے تے مچ پیار ناں فرمایو: تم دوئے جی اک دوجا غیں لیر ہیں یعنی رازاں غا واقف تے دکھاں غا

پیہاں ہیں بس ہن لوء ہونڑ توڑی آپس ماں ملوجلو! تے جہڑی نیک اولا دتھاری قسمت ماں لکھی وی ہے اس غی لوڑ لکاڑ کرو! ۔ اخیر ماں اک مسئلو اعتکاف غو وی بیان فرمادتو جے رمضان غی راتاں ماں یاہ اجازت باقی سب واسطے ہے ورو یہہ لوک جہڑا تھارے بچو مسیتاں ماں اعتکاف کرتا ویں انھاں ناں گہر آلی ناںٔ ہم بستری جائز نیہنہ بلکہ اس نغے کوںٔے کانٔے غیں گل پیار دیٹو کلّا واماں لینٔو ں وغیرہ وی جائز نیہنہ المراد با لمبا شرة انماهُوالجماع ودواعيه من تقبيل ومعانقةو نحو ذالک (ابن کثیر) اس توں علاوہ باقی ضرورت غیں گل بات معتکف وی گہر آلی ناںٔ کر سکے رحمت عالم ﷺ وی اپنٔاں گہر آلاں ناںٔ اعتکاف ماں گفتگو فرمانویں ویں تھا۔

وَلَا تَاْكُلُوْٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوْا بِهَآ اِلَى

تے تم اپنٔاں مالٔ آپس ماں ناحق طریقہ ناںٔ نہ کھاؤ! تے نہ تم انھاں ناں حاکماں کونٔے

الْحُكَّامِ لِتَاْكُلُوْا فَرِيْقًا مِّنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ وَ

لے جاؤ تانجے تم لوکاں غا مالٔ دولت بچوں کجھ حصو گناہ ناںٔ کھا لٔیں حالانکہ

اَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ (۱۸۸) ع ۲۳ ۷ يَسْـَٔلُوْنَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ ۭ قُلْ هِيَ مَوَاقِيْتُ

تم ناں پتو وی ہے (۱۴۹) (اے نبیؐ) یہ تمنٔاں چن غا بارہ ماں پچھیں (جے وہ کیوں گھٹے بدہے) تم فرمادیو: یوہ لوکاں ناں وقت

لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ ۭ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَاْتُوا الْبُيُوْتَ

دسنٔ غو ذریعو ہے (خاصکر) حج غا وقت ناں! یاہ کائے نیکی نیہنہ جے تم گہراں ماں انھاں نغے پچھے

مِنْ ظُهُوْرِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى ۚ وَاْتُوا الْبُيُوْتَ

تیں آویں بلکہ نیکی یاہ ہے جے آدمی پرہیز گاری اختیار کرے تے تم گہراں ماں ان غاں

مِنْ اَبْوَابِهَا ۠ وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ (۱۸۹) وَقَاتِلُوْا

بُواں بچوں ہی آؤ اور اللہ تعالیٰ توں ڈرتا رُہو تانجے تم کامیاب ہوجئیں (۱۵۰) تے تم اللہ غا

فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ الَّذِيْنَ يُقَاتِلُوْنَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوْا ۭ

رستہ ماں ان لوکاں ناںٔ جنگ کرو جہڑا تھارا ناںٔ جنگ کریں تے حدوں نہ بدہو!

اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِيْنَ (۱۹۰) وَاقْتُلُوْهُمْ حَيْثُ

یقیناً اللہ تعالیٰ حدوں بدہنٔ آلاں ناں پسند نیہنہ کرتو (۱۵۱) تے ویہہ جت وی تمنٔاں لبیں

ثَقِفْتُمُوْهُمْ وَاَخْرِجُوْهُمْ مِّنْ حَيْثُ اَخْرَجُوْكُمْ وَ

انھاں ناں قتل کرو! تے انھاں ناں اُتوں کڈ دیو جتوں انھاں نے تمنٔاں کڈیو تھو اور

الْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ ۚ وَلَا تُقٰتِلُوْهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ

فتنوں چکنٔوں تے قتل تیں وی زیادہ سخت ہے تے انھاں ناںٔ مسجد حرام (یعنی خانہ کعبہ) نغے کولٔے کانٔے لڑائی نہ کریو

الْحَرَامِ حَتّٰى يُقٰتِلُوْكُمْ فِيْهِ ۚ فَاِنْ قٰتَلُوْكُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ ۭ

جچر توڑی ویہہ اُت تھارے ناںٔ لڑائی نہ کریں تے جے ویہہ آپ تھارے ناںٔ لڑائی لاویں تاں تے تم انھاں ناں قتل کرسٹو

(۱۴۹) روزاں ناںٔ جہڑی پرہیز گاری نصیب وہے اس غو تقاضو ہے جے انسان ہر طرح غی برائی توں بچ جئے اک بہت بڑی بدی غو ذکرِات کیّو جا رہیو ہے جے آپس ماں ایکنٔ دوجا غو مالٔ جائداد حرام طریقاں ناںٔ انٔحق نہ کھاؤ۔ حرام طریقا بہت ہوسکیں مثلاً چوری چکاری ناںٔ سنّ لٹ ناںٔ، ٹھگی جوا ناںٔ یا ہور کسے وی اسا طریقہ ناںٔ جس ناں شریعت نے حرام طریقو شمار کیو وہے۔ تے نہ ایکنٔ دوجا غا مالٔ جائداد ناں وقت غا حاکماں کونٔے لے جائیں تانجے جانٔ بجھ نغے انٔحق لوکاں غو مالٔ ہڑپ کر جائیں اس غیں وی کئیں شکل ہوسکیں مثلاً چھوٹھو مقدمو لا نغے فر عدالت ماں چھوٹھا گواہ پیش کر نغے، یا کسے کونٔے کسے غی امانت وہے فر وہ کہہ دیئے جے چل عدالت ماں اس غو نمیڑو کراں واں. اور اصل مالک بچارہ کونٔے گواہ نہ ویں جس کر نغے وہ عدالت ماں ہار جئے تے یوہ اُس چیز ور قبضو کر لئے۔ یا حاکماں ناں بڈی رشوت دے نغے اپنٔاں حق ماں فیصلو کرا لئے، حضرت عبداللہ ابن عباسؓ تیں بشکا رلی تفسیر منقول ہے (ابن کثیر) تے امام رازیؒ نے یاہ آخری تفسیر زیادہ پسند کی ہے (تفسیر کبیر) اس سارا کئیں تیں اک گل صاف طور ور سمجھی جا سکے جے عدالت ماں مقدماں جتّنٔ ناںٔ کائے حرام چیز حلال نیہنہ ہوسکتی، پہانویں عدالت اسلامی ہی کیوں نہ وہے کیوں جے دنیا غی کسے عدالت کونٔے وی غیب غو علم نیہنہ بلکہ عدالت تے چھڑی ظاہری گواہاں ور فیصلو کرے؛ سگوں اس گل غو امکان تے انھاں مقدماں ماں جتھاں ماں اجاں اللہ غی وحی نہ آئی وہے اور فیصلو چھڑو ظاہری گواہاں ور وہے رحمت عالم سید الانبیا ﷺ نے خاص اپنٔی مبارک عدالت واسطے وی رکھیو ہے دیکھو (مصنف ابن ابی شیبۃ تے کنز العمال) ور نبی پاک ﷺ غی سچی عدالت غی حفاظت اللہ تعالیٰ نے آپے اپنے ذمے لی وی تھی اگر کوئے اسو فیصلو کران غی کوشش کرے تھو تاں تاولاںٔ ہی وحی نغے ذریعے اس غی اصل حقیقت بیان کر دتی جئے تھی۔

(۱۵۰) چن غو گہٹنٔوں بدھنٔوں ظاہری نظراں ماں مُچ اوپرو جئو لگے، تے اس غو گہٹنٔوں بدھنٔو ہمیشاں دیکھنٔ آلاں غی توجہ اپنٔے در چھکتو رہیو ہے بلکہ "تو ہم پرست،، لوکاں نے اسے توں کئیں کئیں رنگ رنگ غیں شرک کڈّ یں ہیں۔ جس را یوہ خیال جے فلانی تاریخ غو چن مبارک ہے تے فلانٔی تاریخ غو نحس ہے۔ سگوں کنی کنی کماں واسطے "وہم پرست" طبیعتاں نے کنی کنی تاریخ مقرر کیں ویں ہیں "مک کٹن غی تاریخ تے تہا ئیں کڈّنٔ غی تاریخ وغیرہ اسے را غا باطل خیال ہیں۔ کجھ اسے را غا خیالاںٔ ناں دیکھتاں ہو یاں رحمتِ عالم ﷺ ناں یاہ گل پچھی گئی جے چن غا گہٹنٔ بدھنٔ غی حقیقت کے ہے؟! (ابنِ جریر) جواب ماں فرمائیو جے تم اس غا فائدا دیکھو! اس غی حقیقت غو پتو لگ وی گیو تاں وی کے کریں غا! اس غو اک بڑو فائدو یوہ ہے جے یاہ ساری دنیا غا انساناں ناں تاریخ دسن آلی اک "عالمی جنتری" ہے اس ناںٔ عید غو، روزاں غو، عدت غو خصوصاً حج غو پتو لگے۔ نحس یا مبارک ہونٔ ناںٔ اس غو کوئے تعلق نیہنہ۔ اسے برائی ہاروں اک ہور "وہم پرستی" آلی یاہ برائی سارا عرب ماں کھنڈی کھلری وی تھی۔ کہ جہڑو شخص حج یا عمرہ غو احرام بن لئے تھو یا کسے دور دراڈے غا سفر توں واپس آوے تھو وہ فر اپنٔے گہر بوآ توں جانٔوں نحس خیال کرے تھو بلکہ کند پہن نغے یا کنداں وروں ترپ نغے اندر جے تھو (ابن ابی حاتم، بخاری) اس واسطے فرمائیو جے یاہ وی نیش جہالت ہے۔ اساں نیکی غی رکہڑی گل ہے! جس نے نیکی کرنی وہے وہ تقوو تے پرہیز گاری اختیار کرے!۔

كَذٰلِكَ جَزَآءُ الْكٰفِرِيْنَ ﴿۱۹۱﴾ فَاِنِ انْتَهَوْا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ
کافراں غی یا ہی سزا ہے ؛ فر جے ویہہ باز آجیں تے بیشک اللہ تعالیٰ بڑو بخشن آلو
رَّحِيْمٌ ﴿۱۹۲﴾ وَقٰتِلُوْهُمْ حَتّٰى لَا تَكُوْنَ فِتْنَةٌ وَّيَكُوْنَ
مُچ مہربان ہے ؛ تے انھاں ناں جنگ کروات توڑی جے (کفر غو) فتنوں باقی نہ رہ تے دین
الدِّيْنُ لِلّٰهِ ۭ فَاِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ اِلَّا عَلَى
چھڑو اللہ تعالیٰ ہی غو ہو جئے فر اگر ویہہ باز آجئیں تاں زیادتی تے چھڑی ان لوکاں ور ہی ہے جھڑا
الظّٰلِمِيْنَ ﴿۱۹۳﴾ اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمٰتُ
ظالم ہیں (۱۵۲) ادب آلو مہینوں تے ادب آلا مہینہ غے بدلے ہے اور ادب آلی چیزاں ماں
قِصَاصٌ ۭ فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوْا عَلَيْهِ
برابری ہے بس جھڑو تھارے اُپر زیادتی کرے تم وی اُس ور اسے را زیادتی کرو
بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ ۠ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوْٓا اَنَّ
جس را اُس نے تھارے اُپر زیادتی کی تھی تے اللہ تعالیٰ تیں ڈرتا رہو تے جانْ لیو جے
اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقِيْنَ ﴿۱۹۴﴾ وَاَنْفِقُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَلَا
اللہ تعالیٰ پرہیزگاراں غے نالْ ہے (۱۵۳) تے اللہ غا رستہ ماں خرچ کرتا رُہو تے اپناں
تُلْقُوْا بِاَيْدِيْكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ ۚ ۖ وَاَحْسِنُوْا ۚ اِنَّ اللّٰهَ
آپ ناں اپنْے ہتھیں ہلاکت ماں نہ سٹو ! تے نیکی کرو بیشک اللہ تعالیٰ
يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ﴿۱۹۵﴾ وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ ۭ فَاِنْ
نیکی کرن آلاں ناں پسند کرے (۱۵۴) تے حج اور عمرہ ناں اللہ تعالیٰ واسطے پورو کرو ! فر جے تم
اُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ۚ وَلَا تَحْلِقُوْا رُءُوْسَكُمْ
روک دتا جئیں تاں جھڑو قربانی غو چوکھر تمناں بنْے سرے وہ پہنچ دیو! تے بچر توڑی قربانی اپنی جگہ ور پہنچتی
حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهٗ ۭ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ
تم اپناں سر نہ مناؤ (۱۵۵) تے جھڑو تھارا بچوں

(۱۵۱) گل ،، ابواب البر ،، یعنی نیکیاں غی چل رہئی ہے ہُنْ اک بڑی نیکی اللہ غا رستہ ماں جان غی قربانی پیش کرن غو بیان ہورھیو ہے . تے امام فخر الدین رازیؒ فرمانویں جے اپر تقوو اختیار کرن غو حکم تھو ہُنْ تقوٰی غی اک مُچ اوکھی قسم جہاد غو بیان ہورھیو ہے (تفسیر کبیر) مکہ پاک ماں مسلماناں ور جتنوں وی ظلم وہے تھو اس ور صبر کرن غو حکم تھو ہجرت توں بعد اکثر مفسراں غے مطابق یا ہی واہ پہلی آیت ہے . جسماں ایمان آلاں ناں جوابی جنگ کرن غو حکم دتو جا رہیو ہے ، تے اس غے سنگو سنگ ہی اسلامی جہاد غو مقصد اور اسلام ماں جنگ کرن غا اصول تے اس غا آداب وی بیان کیا جا رہیا ہیں دنیا ماں لڑائی ، کُھول تے جنگ ملک ، قوم ، قبیلہ اور زبان وغیرہ غا ناں ور ویں ۔ دنیا ماں جنگ دوجاں ناں تھلے لانْ اور دوجاں غا ملک ور قبضو کرن واسطے وہے اس غا مقابلہ ماں اللہ اپناں بنداں ناں حکم دے رہیو ہے جے تم تے بس اللہ تعالیٰ ہی غا رستہ ماں ، اللہ ہی غی رضا واسطے ، اللہ ہی غا دین پچھے دین غی سربلندی واسطے ، اس غا دین ناں دنیا ماں غالب کردینْ واسطے ہی جنگ کرو! تے کس نالْ ؟! بس انھاں لوکاں نالْ جھڑا تھارے نالْ جنگ کریں بچاں ، بڈھاں تے کالسریاں نالْ نیہنہ ، نہ انھاں نالْ جھڑا دنیا ناں چھوڑ چھاڑ غے پوجا پاٹ ماں لگ گیاویں ، نہ انھاں غریباں نالْ جھڑا دشمناں غے مزوری کرتاویں اور ویہہ مقابلہ ماں نہ آویں ، القصو بس انھاں نالْ جنگ کرو تے انھاں ناں ہی قتل کرو . جھڑا ارڑے مدان لڑائی کرن آویں . فر فرمایو : اِن اصولاں تیں ذری اُرے پرے ہو غے حدوں نہ بدھ جائیو بدلہ غا جوش ماں دشمن غی فصلاں ناں اگ لانْی ، مالْ چوکھر ناں قتل کرنوں ، ہلاک کرنوں ، اگ لا غے گھراں ماں ساڑنوں ، دشمن غا مدانِ جنگ ماں ماریا جانْ آلا سپاہیاں غا نک کن کپ غے لاش بغاڑنی ، اللہ تعالیٰ غا دین توں علاوہ کسے فانی مقصد واسطے جنگ کرنی اس سارا کئیں ناں حدیث ماں ،، حدوں بدھ جانْ ،، ماں شمار کیو ہے تکو (بخاری مسلم ابوداؤد نسائی ، مسند احمد) آیت غا آخر ماں انھاں اصولاں غی تاکید واسطے فرمایو کہ جے تم اللہ تعالیٰ غا پیارا بندا بنْیاں لوڑیں فراں ور عمل کرو! حدوں بدھ جان آلا اللہ غا پسندیدہ نیہنہ ہوسکتا ، ذری غور کرو! جہاد غا اس سُچا مقصد تے ان پاک اصولاں نالْ اج غی ہوسی تے وحشی دنیا غی جنگ غو کوئے مقابلو ہے!؟

(۱۵۲) یوہ خاص حکم ’’ کہ جت وی لبھیں مارو ‘‘ چھڑو مکہ شریف تے اُس غے کونْے کانْے غا مشرکاں واسطے تھو ، ساری دنیا غا مشرکاں واسطے نیہنہ ہے ، کیونجے مکہ غا مشرک ہی اصل شرارت غی جڑ تھا جھڑا اسلام غا مرکز ماں ہو غے رحمتِ عالم ﷺ ناں اپنْی اکھاں نالْ تک غے وی اسلام قبول کرن واسطے تیار نیہنہ ویں تھا سگوں کفر غی تبلیغ کرتا پھریں تھا کمزور مسلماناں ور ظلم کر غے انھاں ناں دین توں پھیرن واسطے اڈی چوٹی غو زور لاویں تھا ، ان غو یوہ فتنوں قتل توں وی زیادہ تگڑو تھو بس انھاں واسطے ہی یوہ حکم آیو جے انھاں ناں اس راہنجو کہ ان غو فتنوں جڑ مولاتوں اُکلْ جئے تے عبادت چھڑی اللہ تعالیٰ ہی غی رہ جئے اُنھاں ناں اسلام غا اس مرکز ماں ’’ جزیو ‘‘ دے غے وی رہنْ غی اجازت نیہنہ ور توبہ واسطے اجوں وی اس غو بوؤ کھلو ہے جے ہنْ وی کفر توں باز آجیں غا تاں سارا گناہ معاف ہوجیں غا دنیا ماں وی کائے سزا نیہنہ پہانویں اس نے سیکڑاں قتل کیاویں ۔ کیونجے سزا تے ظالم واسطے ہے تے جھڑو ظلم تیں باز آ گیو اس ناں سزا کا نہنہ غی !؟ اس غے نالْ ہی اک ہور گل وی بیان فرمادتی واہ یاہ جے خانوں کعبو تے مسجدِ حرام اور ان غے کونْے کانْے غو علاقو یوہ سارو امن غو مقام ہے ، جس غو احترام کفر غا دور ماں وی کیو جئے تھو اور اسلام نے وی اس حکم ناں برقرار رکھیو ہے ور کافراں نے ات ہر قسم غا قانون تیں اپر اٹھ غے مسلماناں ور اتی چکی وی تھی اسا وقت ماں مسلمان کے کریں؟ فرمایو! تم ات اپنْی بکھی تیں تے جنگ نہ چھیڑو! ور جے یہ ظالم خود ہی پہل کریں تاں چھوڑیو وی نہ اتنوں پنجیو کہ انھاں غی ساری گُھرک مٹھی ہو جئے ۔

(۱۵۳) جس را کعبہ شریف غا احترام ماں اس غے کونْے کانْے جنگ کرنی ناجائز خیال کریں تھا اسے را سارا عرب نے کجھ دن وی اسا رکھیا وا تھا جھاں ماں ویہہ لڑائی کرنی پاپ سمجھیں تھا نیوں تے عرب دنیا ماں لڑائیاں ماں مچ مشہور تھو ور سال ماں انھاں نے چار مہیناں - رجب ، ذی القعدہ ، ذی الحجہ ، محرم ، حج تے عمرہ واسطے رکھیا وا تھا انھاں ماں لڑائیں سروں ہی بند ہوجیں تھیں ،

مَّرِيضًا أَوْ بِهِۦٓ أَذًى مِّن رَّأْسِهِۦ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ

ماندو وہے یا اُس غا سر ماں کجھ تکلیف وہے (فر وہ سر منا لئے) تے روزا یا

أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ ۚ فَإِذَآ أَمِنتُمْ فَمَن تَمَتَّعَ

صدقہ یا قربانی غو فدیو دے دیئے (۱۵۶) تے جسویلے تم امنؔ ماں ویں فر جھڑو بندو حج غے

بِٱلْعُمْرَةِ إِلَى ٱلْحَجِّ فَمَا ٱسْتَيْسَرَ مِنَ ٱلْهَدْىِ ۚ فَمَن

نالوؔ نالؔ عمرہ غو وی فائدو چک لئے وہ قربانی دیئے جھڑی اُس ناں سرے تے جس ناں

لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَٰثَةِ أَيَّامٍ فِى ٱلْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ ۗ

قربانی نہ سرے وہ روزا رکھے ترے تہاڑا تے حج غا زمانہ ماں تے ست دن جسویلے تم واپس مڑیں؛

تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ۗ ذَٰلِكَ لِمَن لَّمْ يَكُنْ أَهْلُهُۥ حَاضِرِى

یہ پورا دس (روزا) ہووا یوہ حکم اس شخص واسطے ہے جس غو ٹبر مسجد حرام غے

ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ ۚ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ شَدِيدُ

کوٹے غو بسنیکی نہ وہے ، تے اللہ تعالیٰ تیں ڈرتا رُہو اور جان لیو کہ اللہ تعالیٰ سخت

ٱلْعِقَابِ ﴿١٩٦﴾ ٱلْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَٰتٌ ۚ فَمَن فَرَضَ فِيهِنَّ

سزادینؔ آلو ہے (۱۵۷) حج غا مہیناں (معین ہیں) جھڑا معلوم ہی ہیں تے جس آدمی نے ان مہیناں ماں حج غی پکی نیت

ٱلْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِى ٱلْحَجِّ ۗ وَمَا

کرلی فر وہ حج غے دوران نہ بیوی نالؔ ملّے تے نہ کائے گناہ غی گل کرے تے نہ کھُول لڑائی کرے تے تم

تَفْعَلُوا۟ مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ ٱللَّهُ ۗ وَتَزَوَّدُوا۟ فَإِنَّ خَيْرَ

جھڑی وی نیکی کریں خدا اُس ناں خوب جانیں ، تے رستہ غو خرچو لے لیا کرو ! بہترین سفر

ٱلزَّادِ ٱلتَّقْوَىٰ ۚ وَٱتَّقُونِ يَٰٓأُو۟لِى ٱلْأَلْبَٰبِ ﴿١٩٧﴾ لَيْسَ عَلَيْكُمْ

خرچو تے یقیناً تقوو ہی ہے تے اے عقلمندو! تم میرے تیں ڈرتا رُہو (۱۵۸) تھارا اوراس ماں کوئے گناہ

جُنَاحٌ أَن تَبْتَغُوا۟ فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ ۚ فَإِذَآ أَفَضْتُم

نیہنہ جے تم حج غے (دوران) اپناںؔ رب غو فضل لوڑ لیں (۱۵۹) فر جسویلےؔ تم عرفات تیں

تے زوریں لڑائی کرن آلا ناں سارا'' در فتنے منہ،، کیہنہ تھا ور مسلماناں غی دشمنی ماں انھاں نے یوہ صدیاں پرانو قانون وی توڑ چھوڑیو تھو۔ نبی پاک ﷺ نے ۶ ہجری ماں عمرہ غو ارادو کیو، کافراں نے مسلمان حدیبیہ غا مقام ورڈک لیا، حالانکہ یوہ ذی القعدہ غو مہینوں تھو جساں جنگ کرنی ویہہ وی پاپ سمجھیں تھا خیر! چھیکڑو اس گل ور صلح ہوئی جے مسلمان اگلے سال عمرو کریں غا دوجے سال فر ذی القعدہ ماں ہی آپؐ تے صحابہ کرامؓ نے عمرہ غو ارادو کیو اس موقع ور کجھ صحابہ کرامؓ غا دل ماں یاہ گل آئی کہ جیکدے جنگ ہوگئی تاں بڑو پھیڑو ہے غو کیو نجے مہینوں احترام آلو ہے، اسے واسطے فرمایو جے احترام آلا مہینہ غو احترام وی دواں پاساں توں ہونوں لوڑیئے! تاڑی دو ہتھڑ بجّے بس جے ویہہ کائے شرارت کریں تاں ڈٹ غے جواب دیو جھڑو نسلاں توڑی یاد رکھیں ور حدوں نہ بدھیو! اللہ غا خوف غی لوڑ ہر ویلے ہے اور اس غی مدد وی سدا پرہیز گاراں نالؔ وہے لہذا اس غی مدد واسطے وی پرہیز گاری غی مُچ لوڑ ہے

(۱۵۴) یعنی جان غی قربانی غے نالؔ نالؔ اپنوں مالؔ وی اللہ غا رستہ ماں خرچ کرتا ہی رہو تے اپناںؔ آپ ناں ہلاکت ماں نہ گھلیو اس گلوں کہ جے تم اللہ غا رستہ ماں جہاد کرنوں تے جہاد ماں خرچ کرنو چھوڑ دیں غا تاں ہلاک ہوجیں غا، تم لسا ہوجیں غا تے دشمن تکڑا ہوجیں غا، امام قرطبیؒ نے آیت غی یاہی تفسیر حضرت عبداللہ ابن عباسؓ، حضرت ابوایوّب انصاریؓ حضرت ابوحذیفہؓ تے دوجا مُچ صحابہء کرام توں بیان کی ہے۔

(۱۵۵) اک ہور نیکی حج تے عمرہ غو ذکر ہورہیو ہے، حج اسلام غو پنجموں اہم رکن ہے اسلام توں پہلاں وی عرب غا مشرک اپناں جاہلی طریقہ ور حج کریں ویں تھا جھڑی اصل ماں تے سنتِ ابراہیمی تھی وراس ور جہالت غی دُدّڑا اتنی بیس گئی تھی کہ اس ماں حج غو تے ناں ہی ناں تھو باقی سارو کفر شرک ہی تھو اسلام نے یہ سارا جاہل پوناں ختم کر غے حج ناں صاف سُچی نیش اللہ تعالیٰ غی عبادت غو ذریعو بنا غے اصلی ابراہیمی شکل ور قائم کر دِتو فرمایو: حج تے عمرہ ناں اللہ تعالیٰ ہی واسطے پورو کرو! یعنی نہ اس ماں کسے قسم غا شرک غو رلو کرو تے نہ خرافات نالؔ اس سُچی عبادت ناں ناقص کرو، فر یوہ مسئلو بیان کیو کہ جے کوئے احرام بنن توں بعد کسے وجہ تیں رستہ ماں روکے جئے اور واپس مُڑن ور مجبور ہوجےؔ فر اس ناں چاہیئے جے وہ اک قربانی اونٹھ، گاں، بکری، پھیڈ جس غی وی سرے حاجیاں غے ہتھ مکہ پاک پہنچ چھوڑے یا اتے ہی قربانی غو چوکھر لینؔ واسطے پیسہ دے چھوڑے تے اس غا حلال کرن واسطے ایک تہاڑو متھ لئے فر جچر توڑی ات یوہ قربانی غو چوکھر حلال نہ کیوجےؔ اچر توڑی اپنوں سر منا غے احرام نہ کھولے! **فائدو:** کجھ بزرگاں نے ات ''ھَدْی'' یعنی قربانی توں خاص اونٹھ غی قربانی مراد لی ہے۔

(۱۵۶) یعنی جس ناں وی کائے اسی تکلیف وہے کہ وہ وقت توں پہلاں سر منانؔ ور مجبور ہوجئے - وہ پہانویں حج توں ڈکے جانؔ آلو وہے یا حج ور جان آلو وہے- وہ سر منا لئے یا کترا لئے فر اس غے بدلے ترے چیزاں بچوں کسے اک غو فدیو دیئے؛ یا روزاں غوؔ یا صدقہ غوؔ یا قربانی غو- ان غی تشریح کرتاں آپؐ بیان فرمانویں جے روزا تے ترے رکھے اور جے صدقو دینوں چاہوے تاں چھ مسکیناں ناں اڈّوا ڈّو صاع کنک یعنی ہر ایکنؔ ناں کوئے اک کلو ست سو گرام کنک یا اس غو مل دیئے اور اگر قربانی کرنی چاہوے تاں گھٹوں گھٹ اک پہاروں غی قربانی کرے۔

(۱۵۷) یعنی جد حالات بل ہوجیں فر تم حج کرن جیں تے اک ہور گل یاد رکھیو کہ جے تم چھڑو حج ہی کریں اس غے نالؔ نالؔ عمرو نہ کریں فر تے قربانی فرض نیہنہ، ور جے حج غے نالؔ نالؔ عمرو وی کریں غا تاں قربانی کرنی ضروری ہے، اونٹھ، گاں، پہاروں جس غی وی سرے، تے جے کسے ناں قربانی نہ سرے فر وی دین ماں کوئے تنگی نیہنہ وہ دس روزہ رکھ لئے! ترے تے حج توں پہلاں ۹ ذالحجہ توڑی تے ست حج توں بہلاں ہو غے ایام تشریق تیں بعد رکھ لئے، ور حج غے نال جوڑ غے عمرو کرن غو یوہ اختیار صرف انھاں لوکاں واسطے ہے جھڑا باہروں آویں۔ رہیا ''میقات'' تیں اندر مکہ پاک غا یا اس غے کوٹے کانے غا بسنیکی تے انھاں ناں اس غی اجازت نیہنہ، ویہہ تے کدے وی عمرو کر سکیں ویہہ اُتے غا رہن آلا ہیں آخر ماں اک ہور گل ور توجہ کرائی جے اصل گل اور اصلی مقصد تے تقوو پرہیز گاری

مِّنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ

پشاں مڑیں تاں تم ''مشعرِ حرام ،، کو نے اللہ ناں یاد کرو !

وَاذْكُرُوْهُ كَمَا هَدٰىكُمْ ۚ وَاِنْ كُنْتُمْ مِّنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ

تے اُس غو ذکر کرو جس را کہ اُس نے تم ناں سکھایو ہے اِس تیں پہلاں تے تم یقیناً گمراہ

الضَّآلِّيْنَ ﴿۱۹۸﴾ ثُمَّ اَفِيْضُوْا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ

لوکاں ماں تھا (۱۶۰) اچھا ! تے تم اُتوّں ہو غے آوٗ جتوّں لوک ہو غے آویں

وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ ۭ اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ﴿۱۹۹﴾ فَاِذَا

تے اللہ تعالیٰ کولوں بخشش منگو! بیشک اللہ بخشنؑ آلو مچ مہربان ہے(۱۶۱) تے جسویلے

قَضَيْتُمْ مَّنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَآءَكُمْ

تم حج غا اپنّاں کم پورا کر رہینہ فر تم اللہ ناں یاد کرو! جس را تم اپنّاں باپ دادا ناں یاد کریں ویں تھا

اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًا ۭ فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَّقُوْلُ رَبَّنَآ اٰتِنَا

بلکہ اُس تیں وی زیادہ یاد کرو(۱۶۲) تے لوکاں بچ کجھ تے اسا ہیں جہڑا کیہنہ :اے مھاریا ربا! توں ہمناں اسے

فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهٗ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ﴿۲۰۰﴾ وَمِنْهُمْ

دنیا ماں دیدے انھاں واسطے آخرت ماں کجھ حصو نیہنہ ؛ تے کجھ اسا

مَّنْ يَّقُوْلُ رَبَّنَآ اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَّفِي الْاٰخِرَةِ

ہیں جہڑا دعا کریں اے مھاریا ربا! توں ہمناں دنیا ماں وی خیر تے آخرت ماں وی

حَسَنَةً وَّقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿۲۰۱﴾ اُولٰۗىِٕكَ لَهُمْ نَصِيْبٌ

خیر عطا فرما ! تے ہمناں اگ غا عذاب تیں بچالے ؛ یہ ہی لوک ہیں جھاں ناں انھاں غی نیک

مِّمَّا كَسَبُوْا ۭ وَاللّٰهُ سَرِيْعُ الْحِسَابِ ﴿۲۰۲﴾ وَاذْكُرُوا اللّٰهَ

کمائی غو حصو نصیب وہے غو تے اللہ تعالیٰ تاولو ہی حساب لینٔ آلو ہے (۱۶۳) تے ان گنیاں (چنیاں)

فِيْٓ اَيَّامٍ مَّعْدُوْدٰتٍ ۭ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِيْ يَوْمَيْنِ فَلَآ

دناں ماں اللہ ناں خوب یاد کرو ! فر جہڑو آدمی دواں دناں ماں ہی تاولؔ کر غے چلیو جۓ اُس ور (وی)

ہے تم ہر تھائی اللہ تعالیٰ تیں ڈرتا رہو! اس غا فضل غے ناںو ناںؔ اس غی سزاناں وی یاد رکھو! یہ اُچا تے سُچا مقام ہیں اِت کائے غلطی نہ ہوجۓ ات جس را ثواب مُچ ہے اسے را گناہاں ور سزا وی تکڑی ہے۔

(۱۵۸) یعنی حج غا مہیناں معین ہیں جہڑا ساراں ناں یاد ہیں ''شوال، ذی القعدہ تے ذی الحجہ غا دس تہاڑا'' القصو نکی عید توں بڑی عید توڑی۔ قرآن نے انھاں مہیناں غو ناں نیہنہ لیو کیو نجے یہ ساراں ناں یاد تھا بلکہ اس ماں اشارو اس پاسے ہے جے عرب غا لوک یاد ہونؔ غے باوجود انھاں ناں اگے پچھے کرن غی کوشش کرتا رہیں- نیوں تے حج غا کم اُٹھمی ذی الحجہ تیں شروع ویں ور حج واسطے احرام انھاں مہیناں ماں ہی بنیوں جے شوال تیں پہلاں احرام بنو جائز نیہنہ بلکہ مکروہ ہے اس واسطے انھاں مہیناں ناں حج غا مہینا کہیو جۓ- خیر جس نے حج واسطے احرام بن لیو یوہ ہنؔ اللہ غا رستہ غو صاف سچو راہی بنؔ گیو ہنؔ اس ناں کوئے بے ادبی کرنی جائز نیہنہ جس غو نچوڑ ات ترے لفظاں ماں بیان کیو ہے (الف) نہ بیوی ناںؔ ملاقات کرے نہ خاوند بیوی غا تعلق آلیں گل کرے بس دل ناں بالکل ہی سُچو رکھے'رَفَث' غو مطلب بیوی ناںؔ ملاقات کرن تیں علاوہ صحبت غیں گل کرنی وی ہے۔ **الرفث کلام متضمن لما یستقبح ذکرہ من ذکر الجماع ودواعیہ** (راغب) (ب) نکا موٹا ہر اک گناہ تیں بالکل دور رہ (ج) ہر قسم غا کُھول' چھگڑا' گالؔ 'لہر سب کئیں تیں کنی رہ! بلکہ ''جدال'' غو مطلب اس توں وی زیادہ کو نپھر وہے حجت کرنی' کھجت کرنی' سنگیاں ور لہر کرنی' بڑیار دسنوں' باپ دادا یا قوم ور مان کرنوں' تے اپنّاں حج ناں سرس سمجھنوں سب ''جدال'' ماں داخل ہے . (روح المعانی' تفسیر کبیر' المنار) اک ہور مسئلو: دور جہالت ماں لوک سخناں مخناں حج ور جانوں بڑو کمال سمجھیں تھا' سفر خرچو ناںؔ لے جانو توکل غے خلاف خیال کریں تھا فر رستہ ماں دوجاں غے سر پہار بنّا پھریں تھا' مکہ ماں جا غے منگیں وی تھا. ور اسلام تے کوئے سادھو واں راھباں غو مذہب ہے نیہنہ وہ یاہ نمائشی دینداری کد برداشت کر سکے تھو. اس نے حکم دتو جے حج ور جانؔ آلا سفر خرچو گھروں ناںؔ لے غے جائیں- ہاں! ظاہری سفر خرچہ غے ناںؔ ناںؔ اصلی سفر خرچہ تقویٰ ناں نہ پُھلیں جس کو نے خدا غو خوف نہ ہووٗ وہ سفر خرچو ہوتاں وی انھاں برائیاں توں کد بچے غو! اس موقعہ ور علامہ ابنِ جوزیؒ نے تلبیسِ ابلیس ماں تے ابنِ عربی مالکیؒ اور علامہ ابوبکر جصاصؒ نے احکام القرآن ماں تے علامہ قرطبی نے اپنی تفسیر ماں اس آیت تیں استدلال کر غے انھاں جاہل صوفیاں غی مچ مذمت کی ہے جہڑا سفر خرچہ تیں بجن ''توکل'' غا ڈام تے فریب اور پخنڈ لا غے ٹرپُوئیں ، پھر گداگری کرتا پھریں تے اس ناں ولایت کو اُچو مقام خیال کریں۔

(۱۵۹) اسلام توں پہلاں لوک حج غے دوران بپاروی کرلیں تھا اسلام غی لو آجانؔ تیں بعد کجھ صحابہء کرام غا دل ماں ذری ٹھسو جئو آیو جے حج تے اک نیش عبادت ہے فر اس ماں بپار کسرا جائز ہو سکے! فرمایو: حلال روزی اللہ غو فضل ہے تے حج غے نال بپار کر غے تم اللہ غو یوہ فضل کمالیں اس ماں کجھ گناہ نیہنہ ۔ ہاں ات نیت ٹھیک کر لینی ضروری ہے۔ جہڑو آدمی حج کرن جۓ فر کجھ بپار کر لئے اس ور کوئے گناہ نیہنہ تے جہڑو عرب ماں بپار کرے تھو یا پہڑی مزوری کرن گیو تھو فر اس نے حج کر لیو، یوہ وی حاجی ہے اس ماں وی کوئے گناہ نیہنہ ور حج غا ناں ور چھڑو بپار کرن جانوں چنگی گل نیہنہ تے وہ بپاروی کس کم غو جہڑو عزت ماں کھئہ ، باہ چھوڑے۔

(۱۶۰) ذی الحجہ غی نویں ۹ تاریخ دیہنہ لہنؔ تیں بعد عرفات توں واپس مزدلفہ آنو پُوے. ات اک ٹیکری غو ناں ''مشعرِ حرام'' ہے جس ور امام صاحب قیام فرمانویں ور حکم ماں سارو مزدلفہ غو مدان'' مشعرِ حرام،، ہی کُھواوے اتے واسطے حکم ہورہیو ہے کہ ات تم اج رات اللہ ناں خوب خوب یاد کرو یاہ رات کھیڈ تماشا غی رات نیہنہ بلکہ رج غے اللہ غو ذکر اس ہدایت غے مطابق کرو جہڑی اس نے انساناں ناں اپنّاں نبی ﷺ غے ذریعہ دتی ہے اس نعمت تیں پہلاں تے تم سارا ناواقف تھا تم ناں اس غا ذکر غی تے پُھوم یہا کھ ہی نیہنہ تھی تم تے نچّن کدّن ناں تے ات گیت گانؔ ناں خدا غو ذکر سمجھیں تھا، بس ہُن اس غا دسیا وا طریقہ غے مطابق اس غو ذکر کرو! اس غی شریعت غو پلو ڈاہڈو کر غے نوڑ لیو! مدے پلے توں کوئے طریقو کڈ لیں۔

اِثْمَ عَلَيْهِ ۚ وَمَنْ تَاَخَّرَ فَلَآ اِثْمَ عَلَيْهِ ۙ لِمَنِ اتَّقٰى ؕ

کوئے گناہ نیہنہ تے جہڑو ہورٹکیو رہ اس ور وی کجھ گناہ نیہنہ (یہ گل) اُس آدمی واسطے ہیں جہڑو پرہیز گاری اختیار کرے

وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوْٓا اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُوْنَ ۝٢٠٣ وَمِنَ

تے اللہ تیں ڈرتا رہو تے جانْ لیو جے تم سارا اُسے کولے کٹھا کیا جیں غا (۱۶۴) تے لوکاں

النَّاسِ مَنْ يُّعْجِبُكَ قَوْلُهٗ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ

ماں کوئے (کوئے) اسو وی ہے کہ دنیاوی زندگی غا بارہ ماں تمناں اُس غی گل بڑی سُہنی لگےاور وہ اپناں دل غی

اللّٰهَ عَلٰى مَا فِيْ قَلْبِهٖ ۙ وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ ۝٢٠٤ وَاِذَا تَوَلّٰى

گل ور اللہ تعالیٰ ناں وی گواہ بناوے حالانکہ وہ (دین غو بڑو) پکو دشمن ہے؛ تے جسویلے وہ تھارے کولوں

سَعٰى فِي الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيْهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ

مڑ غے جئے وہ زمین ماں فساد چکن غی کوشش کرے تے فصل ناں اور ہرکئیں

وَالنَّسْلَ ؕ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ ۝٢٠٥ وَاِذَا قِيْلَ لَهُ

غی نسل ناں برباد کرے حالانکہ اللہ بگاڑ ناں بالکل پسند نیہنہ کرتو؛ تے جسویلے اُس ناں کہیو جئے

اتَّقِ اللّٰهَ اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ فَحَسْبُهٗ جَهَنَّمُ ؕ

اللہ تیں ڈر! اسویلے اس غو بڈیار اس ناں ہور وہور گناہ ور پہڑ کا چھوڑے اجیا بندہ واسطے تے جہنم ہی سُدّی ہے

وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ ۝٢٠٦ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَّشْرِيْ نَفْسَهُ

تے واہ بسن غی مُچ مندی جگہ ہے (۱۶۵) اور لوکاں ماں اسا وی ہیں جہڑا اللہ غی رضا پچھے

ابْتِغَآءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ ۭ وَاللّٰهُ رَءُوْفٌۢ بِالْعِبَادِ ۝٢٠٧

اپنْی جان وی بیچ چھوڑیں تے اللہ تعالیٰ اپناں بنداں ور مُچ مہربان ہے (۱۶۶)

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا ادْخُلُوْا فِي السِّلْمِ كَاۗفَّةً ۠ وَلَا

اے ایمان آلیو! تم اسلام ماں پورا پورا داخل ہو جاؤ! تے

تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ ۭ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ۝٢٠٨

شیطان غا گھرا ور نہ ٹرو! بلاشبہ وہ تھارو باندے باندے دشمن ہے

(۱۶۱) اس حکم غا مخاطب خاصطو رور قریش ہیں مکہ ماں رہن آلا قریش اپناں آپ ناں زیادہ ہی اُچو سگوں سُچو سمجھیں تھا، جہالت ماں ویہہ عام لوکاں ناں عرفات جانوں شبکی سئی کریں تھا، ویہہ سمجھیں تھا جے عرفات جانوں عام لوکاں غو کم ہے ہم تے بڑا لوک ہاں، ویہہ مزدلفہ توں ہی واپس آجیں تھا اسلام نے قومی فخر تے بڈیار غا یہ سارا بت ٹہا غے حکم دتو جے ''تم وی اُتوں ہو غے آؤ جتوں باقی سارا لوک ہو غے آویں''یعنی عرفات توں، تے ات وی حج غو اصل مقصد توبہ استغفار نہ پُہلیو توبہ کرغے اپناں پشلا گناہ معاف کراؤ وہ مُچ بخشن آلو بڑو مہربان ہے۔

(۱۶۲) اپنْی قوم غا گیت گاناں، باپ دادغو بڈیار دسنوں، اپنی بولی تے نسل ور گمان کرنوں جس رااج غی سجری جہالت غا بڑا قیمتی بُت ہیں اج توں سوا چودہ سو سال پہلاں عرب غی جہالت ماں وی اُن بُتاں غی پوجا بڑی شونق ناں وہے تھی لوک حج توں بہلا ہو غے ترے تہاڑا منیٰ غا مدان ماں انھاں بتاں ناں ہی پوجیں تھا ہر اک اپنی قوم غا، اپناں خاندان غا قصیدا پڑھے تھو، سگوں قومی فخر غی شاعری ماں مقابلو وہے تھو، اللہ تعالیٰ نے ایمان آلاں ناں فرمایو! تم تے اللہ غا بندا ہیں تمناں قوم ور، قبیلہ تے علاقہ ور مان کرنوں نیہنہ سوبتو، تم تے ات اللہ غو ذکر کرو جس را جہالت ماں تم باپ دادا غا قصیدا پڑھیں تھا ہن اللہ غی حمد بیان کرو بلکہ اللہ ناں اس توں وی زیادہ یاد کرو سَر تاج المفسرین حضرتِ عبداللہ ابن عباسؓ اس آیت غی تفسیر بیان کرتاں فرماویں. (**ان اهل الجاهلية يجلسو ن بعد الحج فيذكرون ايام ابائهم**) (تنویر المقیاس)

(۱۶۳) حج غو سارو زمانو دعا ہی دعا غو زمانو ہے ات ہر کوئے دعا منگے اسلام توں پہلاں مشرک وی دعا منگیں تھا تے اسلام غی لو آجانْ تیں بعد ایمان آلا وی دعا منگیں تھا ور دواں غی دعا ماں زمیں آسمان غو فرق ہے مشرک بچاراں غی سوچ ہی کتنی ہے! یہ دنیا غا پچاری منگیں وی تے کے منگیں! چھڑی چار تہاڑا غی دنیا، دنیا غی عیش آرام تے ات غی دولت جائداد ہور بس! ان غو آخرت ماں تے کجھ حصو ہے ہی نیہنہ، رہئی دنیا تے واہ اپناں اپناں لیکھ تے اپنْی اپنْی برات غی ہے۔اس غا مقابلہ ماں مومن ناں دیکھو وہ دنیا ماں وی حسنہ یعنی نیکی کرن غی توفیق تے خدا غا دین ور عمل کرن غی توفیق منگے اور آخرت ماں حسنہ یعنی نیکی غو بدلو تے جہنم توں نجات منگے، اس غی نظر مُچ اُچی ہے اس ناں دواں جہاناں ماں خدا غو فضل نصیب وہے غو سبحان اللہ! مشرک تے مومن غو یوہ فرق اج وی تم تک سکیں، اج وی تم مشرک ناں دنیا تے دنیا غو سمان، ات غی عیش، آرام، عزت، دولت تے اولاد منگتا ہی دیکھیں غا تمناں کدے کوئے مشرک غیر اللہ کولوں وی گناہاں غی بخشش منگتو نیہنہ لبھ سیں۔

(۱۶۴) یوہ حکم منیٰ ماں ٹھہرن واسطے ہے یعنی ات اس غی وی اجازت ہے پہانویں دو تہاڑا یعنی ۱۱، ۱۲ تاریخ ٹھہر غے مکہ چلیا جاؤ تے پہانویں ترے تہاڑا یعنی ۱۳ تاریخ توڑی رہ غے فر جاؤ اصل گل تے یاہ ہے جے ات اللہ ناں دل لا غے یاد کرو، اس غی حمد ثنا کرو، تقوٰی غی مشق کرو تے اس محشر ناں یاد رکھو جس واسطے یوہ سب کجھ ہور ہیو ہے۔

(۱۶۵) اپر مومن تے کافر غی کنی کنی دعا غو ذکر تھو ہُن ''دڑ بٹ کافر'' یعنی منافق غو تے اس غا مقابلہ ماں اگلی آیت ماں سچا مومن غو حال بیان ہو رہیو ہے۔اس آیت غو شانِ نزول یوہ بیان ہوؤ ہے جے اک منافق شریق بن اخنس حضورﷺ غی مبارک مجلس ماں بیں غے حضورﷺ اگے اپنْی پکی مسلمانی غو اظہار کرن واسطے بڑیں مٹھیں مٹھیں تے ٹھنڈیں ٹھنڈیں گل کرے وے تھو، سگوں خدا غی قسم کر کر غے سچو بنْے وے تھو ور دلوں پکو کافر تھو، مجلس مبارک توں اُٹھ غے مسلماناں غی ساڑ ماں فصلاں ناں اگ لا چھوڑے وے تھو بلکہ موقعو تھا جانْ ور مسلماناں غا مال چوکھراں غا پیر کپ چھوڑے وے تھو، اس غو کوئے مخلص جے اس ناں اللہ غا قہر توں ڈراوے تھو تاں اس ناں ہور لہر چڑھ جئے تھی جے توں مناں خدا توں ڈران آلو کونْ وے! (ابن جریر، بیضاوی، روح المعانی) حضرت قتادہؓ فرمانویں کہ آیت غو شانِ نزول تے یوہ خاص واقعو ہے ور حکم اس غو اسا کم کرن آلا ہر اک بد باطن انسان واسطے عام ہے کہ دنیا غا چار تہاڑا غا ارام توں بعد چھیکڑ اسا آدمی واسطے دوزخ ہی سُدّی ہے (قرطبی) واہی

اس غی سڑت مٹھی کرے غی۔ فائدو:۔ کجھ بزرگاں نے تَوَلّٰی غو مطلب کیو ہے جسویلے اس ناں حکومت تھا جئے حضرت مجاہدؒ تے حضرت ضحاکؒ غو یو ہی قول نقل ہویو ہے (معالم، محیط) حضرت شاہ ولی اللہؒ تے ان غا صاجزادہ شاہ رفیع الدینؒ نے وی یو ہی ترجموں کیو ہے ور شاہ صاحب غا دوجا صاجزادہ شاہ عبدالقادرؒ نے وہ ترجموں کیو ہے جس غی لوء ماں یوہ گوجری ترجموں کیو گیو ہے۔

فَاِنْ زَلَلْتُمْ مِّنْ بَعْدِ مَا جَآءَتْكُمُ الْبَيِّنٰتُ فَاعْلَمُوْٓا

تے جیکدے صاف صاف حکم آجانْ تیں بعد وی تھارا پیر سِدا رستہ توں ترنج گیا فر تم جان لیو

اَنَّ اللّٰهَ عَزِيْزٌ حَكِيْمٌ ﴿۲۰۹﴾ هَلْ يَنْظُرُوْنَ اِلَّآ اَنْ

جے اللہ زبردست تے حکمت آلْو ہے (۱۶۷) یہ لوک کانہہ غی اڈیک ماں ہیں! بس اسے غی جے

يَّاْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِيْ ظُلَلٍ مِّنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَقُضِيَ

خدا (غو عذاب) انھاں کوئےْ چھڑ غی چھاں ماں آجئے اور فرشتا وی تے فر فیصلو ہی

الْاَمْرُ ؕ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُوْرُ ﴿۲۱۰﴾ سَلْ بَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ ع ۲۵ ۱۴ ۹

کردتو جئے! اور اللہ تعالیٰ در ہی سارا معاملہ پھیریا جیں غا (۱۶۸) پچھو بنی اسرائیل ناں!

كَمْ اٰتَيْنٰهُمْ مِّنْ اٰيَةٍۢ بَيِّنَةٍ ؕ وَمَنْ يُّبَدِّلْ نِعْمَةَ اللّٰهِ

ہم نےْ انھاں ناں کتنیں صاف صاف نشانْیں دتیں، تے جہڑو آدمی اللہ تعالیٰ غی نعمت ناں

مِنْۢ بَعْدِ مَا جَآءَتْهُ فَاِنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ ﴿۲۱۱﴾ زُيِّنَ

تھا جانْ تیں بعد بٹا چھوڑے (وہ سُن لئے) فر اللہ تعالیٰ (وی) سخت عذاب دین آلْو ہے؛ کافراں

لِلَّذِيْنَ كَفَرُوا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُوْنَ مِنَ الَّذِيْنَ

واسطے دنیا غی زندگی خوب سجادتی گئی ہے (تیئں) ویہہ ایمان آلْاں غی ہاسی

اٰمَنُوْا ۘ وَالَّذِيْنَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ؕ وَاللّٰهُ يَرْزُقُ

اڈانویں؛ حالانکہ جہڑا پرہیزگار ہیں ویہہ قیامت غے تہاڑے انھاں تیں اُپرویں غا تے اللہ تعالیٰ جس ناں

مَنْ يَّشَآءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿۲۱۲﴾ كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَّاحِدَةً ۫

چاہوے بےشمار روزی دیدئے (۱۶۹) سارا لوک اک ہی دین ور تھا (فر انھاں ماں اختلاف پے گیو)

فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرِيْنَ وَمُنْذِرِيْنَ ۪ وَاَنْزَلَ

تے اللہ نے انھاں در خوشخبری سنانْ آلْا تے ڈرانْ آلْا پیغبر چلاّیا، تے انھاں غے

مَعَهُمُ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيْمَا اخْتَلَفُوْا

نالْ برحق کتاب نازل فرمائیں تانجے لوکاں غی اختلافی گلاں غو فیصلو ہو

(۱۶۶) یاہ مومن غی شان ہے جے وہ اللہ غی رضا پچھے اپنْی جان غو سودو کرن توں وی نیہنہ رہتو اس آیت غو حکم وی عام ہے تے ہر ایکن سچا مومن غی یا ہی شان ہے نیوں شانِ نزول غا بارہ ماں تفسیر غی کتاباں ماں یوہ واقعو بیان ہوو ہے: جے حضرت صہیبؓ رومی ناں ہجرت کرتاں کافراں نے پکڑ لیو تھو تے انھاں نے اس معاہدہ ور اپنْی جان چھڑکائی تھی کہ تم مناں صرف حضورﷺ کوئے جانْ دیو باقی میری ساری جائداد مالْ دولت تم ہی لے لیو اس ر ایہ سب کجھ دے غے حضورﷺ کولےْ پجُیا تھا تے فر غزوہ رجیع ماں جان وی ''جان دینْ آلْا'' غے حوالے کر چھوڑی ابن کثیر فرماویں منافق انھاں ناں اس گلوں چھلو کیہنہ ویں تھا اللہ نے ان غا کم غی تعریف فرمائی؛۔

(۱۶۷) یعنی جس ناں اسلام قبول کرن غی توفیق ہو جئے فر وہ ہر اک کم ماں خدا غا دین غی تابع داری کرے اس غو اٹھنو بیسنو ٹرنْو پھرنو زندگی غو اک اک پل اللہ غا دین غے مطابق ہونْو لوڑیئے! تھارو منڈ قدیم غو ازلی دشمن شیطان اڈی چوٹی غو زور لاوے غو جے تم چھڑا ناں غا رسمی جیہا مسلمان بن جیں، نماز، روزہ جسا کجھ کم تے اسلام غے مطابق گذار لیں ور باقی زندگی اپنی مرضی ور گذاریں تم اپنْاں اس ازلی دشمن توں خبردار رہیو! تے کن کھول غے سن لیو کہ جے انھاں صاف صاف حکماں غا آجانْ توں بعد وی تھارا پیر اسلام غا اس سِدّا رستہ توں تلک گیا فر اللہ تعالیٰ وی زبردست ہے حکمت آلْو ہے وہ ضرور اپنی طاقت تے حکمت غے مطابق سزا دئے غو- آیت ماں ان ''روشن خیالاں'' واسطے بڑی درڈ ہے جہڑا نماز روزا وغیرہ عبادت توڑی تے دین ناں منیں ور باقی تمام گلاں ماں مثلاً معاشیات' اخلاقیات' نظامِ حکومت تے قوانین فوجداری وغیرہ ماں غیراں اگے چھُولْی اڈی رکھیں' مسلمان وہ ہی ہے جہڑو ہر گل ماں خدا غا دین ناں منین' آیت غا نزول غو سبب یوہ دسیو گیو ہے جے کجھ اہلِ کتاب نواں نواں مسلمان ہووا تھا. ان غا دل ماں چھڑی یاہ گل آگئی تھی جے افسوس کدے جمعہ غے نالْو نالْ بار آلْو تہاڑو وی ''بڑو دن'' ہو تو، کیونجے یہودیت ماں بار آلْو تہاڑو ہی ''بڑو دن'' ہے بس اسے ور یاہ درڈ آگئی (ابنِ کثیرؒ وغیرہ)

(۱۶۸) یعنی قرآن غا یہ صاف صاف حکم آجانْ تیں بعد وی جیکدے ایمان نیہنہ لیا تا فر کانہہ غی اڈیک ماں ہیں؟ بس قیامت غا تہاڑا غی اڈیک ہے! جد اللہ غو عذاب تے اُس غا فرشتا سامنے کھلاْویں غا حالانکہ اُس ویلےْ تے کسے غو ایمان قبول ہوسے ہی نیہنہ۔ تے کجھ مفسراں نے اس ر اتفسیر کی ہے جے ''کیوں! قرآن غا انھاں صاف حکماں تیں بعد وی اگر ایمان قبول نیہنہ کرتا فر اسے غی اڈیک ماں ہیں کہ اللہ تعالیٰ آپ تے اُس غا فرشتا تشریف لے آویں اور اتے دنیا ماں ہی سزا جزا غو فیصلو ہو جئے، حالانکہ یوہ سب کجھ تے آخرت ماں ہونْوں ہے جت سارا معاملا اسے غے اگے پیش ویں غا۔(اما قضية مجيئه تعالىٰ مع انه منزه عن التحيز والجسم والذهاب فاحسن ماقاله الرا زی ''هذا حكاية عن حال اليهود وحكاية عن معتقداليهود والقايئلين بالتشبيه''؛ والله اعلم باسرا ر كلامه .)

(۱۶۹) یعنی اللہ تعالیٰ غی نعمتاں غی ناشکری کرنی تے اس غا صاف صاف حکماں توں مکر جانْوں خدا غا قہر ناں بلاوو دینْوں ہے. یہ اولڑیں کار جس قوم نے وی نوڑیں واہ دنیا ماں وی خدا غا غضب ماں پھس گئی اور آخرت غو عذاب تے اس واسطے تیار ہے ہی یاہ اک تاریخی حقیقت ہے تم بنی اسرائیل ناں پچھ لیو انھاں غی ساری تاریخ اسے غی گواہ ہے، اس حقیقت ناں مَن واسطے تے مشرک وی تیار ہو جیں ور انھاں غا دل ماں دنیا غی ہوس تے مالْ دولت غی محبت اس ر ابس جے کہ فر ویہہ اس لالچ ماں اناں کانْاں ہو جیں انھاں ناں اپنْوں نفع نقصان وی نیہنہ دستو، اپنْاں عملاں ور کے غور کرتا

فِيْهِ ۭ وَمَا اخْتَلَفَ فِيْهِ اِلَّا الَّذِيْنَ اُوْتُوْهُ مِنْۢ بَعْدِ

جئے تے اس کتاب ماں اختلاف انھاں لوکاں نے ہی کیو جھاں ناں یاہ دتی گئی تھی (تے یوہ اختلاف انھاں نے) صاف

مَا جَاۗءَتْهُمُ الْبَيِّنٰتُ بَغْيًۢا بَيْنَهُمْ ۚ فَهَدَى اللّٰهُ الَّذِيْنَ

صاف نشانئیں آجانٗ تیں بعد آپسی ضد ہی غی وجہ توں کیو فر اللہ نے اپناں حکم نالٗ ایمان آلاں

اٰمَنُوْا لِمَا اخْتَلَفُوْا فِيْهِ مِنَ الْحَقِّ بِاِذْنِهٖ ۭ وَاللّٰهُ يَهْدِيْ

ناں اس حق غی ہدایت دیدتی جس ماں ویہہ اختلاف کریں تھا تے اللہ جس ناں چاہوے

مَنْ يَّشَاۗءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ۝ اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ

اس ناں سدّا رستہ غی ہدایت دیدئے (۱۷۰) کیوں! تم نے یوہ خیال کرلیّو ہے جے

تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَاْتِكُمْ مَّثَلُ الَّذِيْنَ

تم جنت ماں چلیا جیں غا حالانکہ اجوں تم ناں ان لوکاں جیا حالات پیش آیا ہی نیہنہ جھڑا

خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ ۭ مَسَّتْهُمُ الْبَاْسَاۗءُ وَالضَّرَّاۗءُ

تھارا تیں پہلاں ہویا ہیں انھاں ور سختیں آئیں تے تکڑیں تکڑیں مصیبت آئیں

وَزُلْزِلُوْا حَتّٰى يَقُوْلَ الرَّسُوْلُ وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا

اور ویہہ چھنجوڑیا گیا ات توڑی جے رسول اور ویہہ لوک جھڑا انھاں غے نالٗ ایمان

مَعَهٗ مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ ۭ اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيْبٌ ۝

لیا تھا (سارا) کہنٗ لگا: اللہ غی مدد کد آوے غی! سنٗو! یقیناً اللہ غی مدد نیڑے ہی ہے (۱۷۱)

يَسْــَٔـلُوْنَكَ مَاذَا يُنْفِقُوْنَ ڛ قُلْ مَآ اَنْفَقْتُمْ مِّنْ

(اے نبیؐ) ویہہ تھاراکونٗوں پچھیں جے کے خرچ کراں؟ تم فرمادیو: مالٗ دولت بچوں جو کجھ

خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِيْنَ وَالْيَتٰمٰى وَ

خرچ کریں وہ حق ہے ماں باپ غو تے رشتیداراں غو تے یتیماں غو تے

الْمَسٰكِيْنِ وَابْنِ السَّبِيْلِ ۭ وَمَا تَفْعَلُوْا مِنْ

محتاجاں غو تے مسافراں غو اور تم نیکی غو جھڑو وی کم

پٹھا ایمان آلاں غو مخول بنانٗ لگ پویں حالانکہ یاہ دنیا غی زندگی جس ور انھاں ناں بڈیار ہے چار تہاڑا غی زندگی ہے، ات غیں ساریں موج مستیں بس پانی غی چھگ تیں سوا کجھ نیہنہ اصل نہ مکنٗ آلی زندگی تے بس آخرت ہے جت مومن غو مقام انھاں کافراں تیں مچ اچو وہے غو ویہہ جنتاں ماں ارام کرتا ویں غا تے یہ دوزخاں غی اگ ماں سڑتا ویں غا فر پتو لگے غو جے مخول کس غو بنا ویں ویں تھا!! فر دنیا غی مالٗ دولت وی کہڑی کسے غا ہتھاں غی میل ہے جے اس ور بڈیار کرے واہ تے اللہ اپناں فضل نالٗ جس ناں چاہوے بے حساب دیدیئے۔

(۱۷۰) حضرت آدمؑ تیں لے غے اک لماں عرصہ توڑی ساراں انساناں غی اک ہی جماعت تھی، ساراں غی اک ہی سوچ تے اک ہی توحید آلو عقیدو ساراں غو مذہب تھو، فر انساناں ماں بغاڑ پیدا ہوو، انھاں نے کنی کنی اپنیٗ اپنیٗ سوچ ور شرک کرنوں شروع کرلیو تے ویہہ مچ زیادہ سوچ تے عقیداں ماں بنڈے گیا، تاں اللہ تعالیٰ نے اپناں فضل نالٗ پیغمبر چلایا کتاب نازلٗ کیں تانجے لوک ''اک توحید'' آلا عقیدہ ور کٹھا ہوجیں، ور انسان غی نافرمانی دیکھو! کافر تے تھا ہی کافر! ویہہ لوک جھاں کو لئے نبی آیا جھاں ور کتاب نازل ہوئیں جھڑا ایمان لیا یا ویہہ وی ''توحید'' ور کھلاٗ نیہنہ رہ سکیا بلکہ کجھ دناں توں بعد ہی کجھ لوک تے سدا رستہ ور رھیا ور اکثر نے نواں نواں شرک آلا رستہ کڈ لیا، یوہ اس وجہ تیں نیہنہ ہوو وے جے انھاں ناں کتاب غی کائے گل سمجھنٗ ماں پلیکھو لگو تھو کتاب غا حکم تے صاف صاف تھا ور انھاں نے چھڑوا ایکنٗ دوجا غی ضد ماں یوہ اختلاف کیو، خیر اللہ نے اپناں فضل نالٗ ایمان آلا ہر دور ماں سدا رستہ ور قائم رکھیا تے ویہہ اختلافات توں کنی رھیا۔ **نوٹ**:- اس آیت توں ترے گل بالکل باندے آگئیں (الف) انسان غو پہلو تے اصل عقیدو اور مذہب اک خدا غی توحید ور ایمان لیانوٗں تھو شرک مچ بعد غی نویں بلا ہے (ب) اللہ غا پیغمبر اسے پراناں توحید آلا مذہب ور انسانیت ناں تھم غے رکھنٗ آتا رھیا ہیں کدے کوئے نبی نووں دین تے نویں امت کھلی کرن نیہنہ آیو۔ (ج) انسانیت غو اتحاد صرف سوچ، نظریات تے عقیدہ غی بنیاد ور ہو سکے جسماں اک خدا ناں منن آلاں غو اتحاد بس ''توحید'' آلا سنگ ہی ہو سکے مشرکاں نالٗ نیہنہ! انسانیت غو اتحاد نسل، قوم، خاندان یا ملک تے وطن غی نیں ور کدے نیہنہ ہو سکتو۔

(۱۷۱) جس توحید تے ایمان غی دعوت واسطے انبیاءؑ کرام غو یوہ لموں سلسو ہزاراں سال توڑی جاری رھیو، ہنٗ یاہ ذمہ واری اس امتِ محمدیہ (علی صاحبھا الف تحیۃ وسلام) ناں چکائی جارہئی ہے، جس غی ادائگی ور جنت غو وعدو ہے، ات امت ناں یاہ ذمہ واری متھے لینٗ غو احساس دوایو جار ہیو ہے جے اس رستہ غی تاریخ غو ورقو ورقو یا ہی شہادت دے رھیو ہے کہ ات فرعون، ہامان تے نمرود جساں باغیاں ناں سو سو سال توڑی سر ماں درد وی نیہنہ ہوتو تے حضرتِ یحییٰ علیہ السلام جسا پیارا نبی آرال نالٗ چیریا جیں اور نبی پاک ﷺ غو یوہ سچو تے سچو ارشاد وی دل غی تختی ور کھنٗ غے لکھ لینٗ غی لوڑ ہے کہ اس رستہ ماں جھڑو جتنوں نزدیک وہے غو اس ور اتنی ہی مصیبت وی تکڑیں آویں غیں۔ اس رستہ غی ریت ہی یاہی ہے؛ ور جھڑا صبر واستقامت غا پہاڑ بنٗ غے مصیبتاں غی کانگ ناں اپنیٗ چھاتی ور جھلٗن واسطے تیار ہوجیں غا ویہہ سنٗ لیں! اللہ غی مدد انھاں غے نالٗ ہے، تے جس غے نالٗ خدا غی مدد وہے اس ناں ہور لوڑ وی کا نہ غی ہے۔!

(۱۷۲) گل ابواب البر یعنی نیکیاں غی چلے کرے ہنڑ نیکیاں غا بارہ ماں کجھ سوال تے ان غا جواب! اس را سوال آلیں قرآن ماں ستاراں آیت ہیں جن بچوں ست اسے سورت ماں ہیں۔ یاہ آیت زکوٰۃ توں علاوہ عام صدقہ غا بارہ ماں ہے، کیونجے اس توں پہلاں خیرات غا بارہ ماں حکم نازل ہو یوتھواس ور کجھ صحابہؑ کرام غا دل ماں یاہ گل آئی جے''صدقو خیرات کتنوں دیاں؟ تے کس ناں دیاں،، جواب دتو جے جتنوں سرے اتنوں اللہ غا رستہ ماں خرچ کرو! تے یوہ زکوٰۃ توں علاوہ جہڑو صدقو تم اللہ غا رستہ ماں کریں غا اس ماں پہلو حق ماں باپ غو ہے فر دوجاں رشتیداراں غو، فر یتیماں، میتراں غو، فر گوانڈی محتاجاں غریباں غو تے فر راہ ٹُرتاں پریشان مسافراں غو یوہ سوال صحابہؑ کرام نے دو واری کیو ہے، ور مقصد دوئے واری کنی کنی تھوات اصل مقصد یوہ تھو جے کس ناں دیاں؟ اسے گلوں جواب ماں وی تفصیل اسے گل غی ہے جے فلاناں ناں دیو ور اشارو اس پاسے وی ہے جے کتنوں دیو مَـا اَنْفَقْتُم 'تم جتنوں وی خرچ کریں یعنی جتنوں تمناں سرے۔ فر اس توں اگے چوتھا نمبر ور فر یوہی سوال ہے ور ات اصل مقصد یوہ ہے جے کتنوں خرچ کراں؟ اسے گلوں اُت یاہ گل تفصیل تے وضاحت ناں ہے کہ''جتنوں سرے اتنوں خرچ کرو! (واللہ اعلم)

(۱۷۳) مسیں پچھے واہ آیت گذری ہے جس ماں دشمن ناں جنگ کرن غی اجازت بیان ہوئی تھی، ہنڑ اللہ غا رستہ ماں اس غا دین غا دشمناں سنگ جہاد غو حکم ہو رہیو ہے تے جہاد فرض کیّو جا رہیو ہے ور فقہاء کرام تے تمام مفسراں غو اس ور اتفاق ہے جے جہاد عام حالت ماں ,,فرض کفایہ،، ہے یعنی کجھ اللہ غا نیک بندا یوہ فرض انجام دیتا ریہنہ تاں ساراں غی طرفوں ادا ہو جئے ہاں! ثواب انھاں ناں ہی لبھے غو جہڑا اس ماں شریک ویں غا تے جے سارا چھوڑ چھاڑ غے بیس ریہنہ غا تاں ساری دنیا غا مسلمان اس فرض غا چھوڑن آلا گہنگار شمارویں غا۔ البتہ جے کدے اسلامی مملکت ور حملو ہو جئے یا ,,نفیر عام'' غو حکم ہو جئے فر ساراں ور جہاد''فرضِ عین'' ہو جئے غو جہڑو پہلاں تے اتے غا مسلماناں ور و ہے غو فر ضرورت غے مطابق یوہ حکم بدھتو بدھتو پوری دنیا غا مسلماناں توڑی پجے غو لا خــــلاف فیــــــہ جہاد ماں ایمان آلاں واسطے فائدا ہی فائدا ہیں ور جان دینٌی کوئے کھیڈ تے ہے نیہنہ، انسان ناں فطری طور ور جان تلّی ور تہر غے مدان ماں آنٌوں مچ اوکھو لگے فر اس اوکھا کم تیں وہ نک چھکے اس غو نفس اس ناں مندو سمجھے، فرمایو! تھارو علم کے ہے! کائے چیز چنگی مندی ہونڑ غو اصل علم اللہ تعالیٰ کوٹے ہے لہذا تم اس غو حکم پورو کرو! یاہ گل ممکن ہے جے تم ایکنڑ کم ناں فطری طور ور مندو سمجھیں حالانکہ حقیقت ماں وہ ہی چنگو وہے تے یوہ وی ممکن ہے کہ تم جسناں سرس سمجھیں وہ ہی نرس وہے۔

(۱۷۴) یاہ گل پہلاں وی گذری ہے جے عرب ماں چار مہیناں'' ادب آلا مہیناں'' شمارویں تھا انھاں ماں گھول لڑائی کرنوں حرام سمجھیو جئے تھو کیونجے یہ حج تے عمرہ کرن واسطے خاص تھا یہ چار مہیناں رجب، ذی القعدہ، ذی الحجہ تے محرم تھا۔ ہجرت تیں کوئے ستاراں مہیناں بعد غی گل ہے صحابہؓ کرام غو ایکنڑ سفر ماں مشرکاں ناں ٹاکرو ہو گیو جس ماں اک مشرک جہنم ٹُر گیو، اس تہاڑے ادب آلا مہینہ رجب غی پہلی تاریخ تھی ور صحابہؓ کرام ناں پلیکھو لگ گیو انھاں نے پشلا مہینہ غی تریہہ ۳۰ سمجھی تھی جد کہ پشلو مہینوں تھو ہی انتریاں غو، اس ور سارا عرب ماں ٹل مچ گئی، مشرکاں نے رولو چک لیو جے مسلمان تے ادب آلا مہینہ غو وی کوئے احترام نیہنہ کرتا! اس ور یہ آیت نازل ہوئیں اور اس غا دو جواب دتا پہلی گل تے یاہ ہے جے یوہ سب کجھ چنڑ غی تاریخ ماں ٹپلو لگنڑ غی وجہ توں ہووٗ! دو جو الزامی جواب دتو کہ او مشرکو! کجھ تے شرم کرو! اللہ غی ذات ناں کفر کرنوں، لوکاں ناں خدا غا دین توں روکنٌوں، مسجدِ حرام تیں اس غا اصل حقداراں ناں باہر کڈنٌوں جہڑا تھارا کرتوت ہیں تم یہ سارا پُھل گیا! فر فتنو چکنو یعنی مسلماناں ناں تکلیف دے دے غے خدا غا دین تیں روکنٌوں تے قتل کرن توں وی زیادہ بڑو جرم ہے جہڑو تم کر رہیا ہیں فر تمناں اپناں کالا کرتوت بسر گیا! تے تم

خَبِيرٌ فَإِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِيمٌ (۲۱۵) كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ

کریں غا اللہ تعالیٰ اس ناں خوب جانڑ آلو ہے (۱۷۲) تھارے اُپر اللہ غا رستہ ماں جہاد کرنوں فرض کیّو گیو ہے

وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ ۚ وَعَسٰۤى اَنْ تَكْرَهُوْا شَيْـًٔا وَّهُوَ خَيْرٌ

ور وہ تمناں ناگوار لگے تے ہو سکے جے تم ایکنڑ چیز ناں مندی سمجھیں حالانکہ واہ تھارا واسطے چنگی

لَّكُمْ ۚ وَعَسٰۤى اَنْ تُحِبُّوْا شَيْـًٔا وَّهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ ؕ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ

وہے تے یوہ وی ممکنڑ ہے کہ تم ایکنڑ چیز ناں چنگی سمجھیں جد کہ واہ تھارا واسطے مندی وہے؛ اللہ جانٌے

وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ (۲۱۶) ۧ يَسْـَٔلُوْنَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ

اور تم نیہنہ جانٌتا (۱۷۳) (اے نبیؐ) یہ تمناں احترام آلاں مہیناں یعنی انھاں ماں

قِتَالٍ فِيْهِ ؕ قُلْ قِتَالٌ فِيْهِ كَبِيْرٌ ؕ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيْلِ

لڑائی کرن غا بارہ ماں پچھیں تم فرماں دیو: ان ماں لڑائی کرنی بڑو (گناہ) ہے ور اللہ غا رستہ تیں

اللّٰهِ وَكُفْرٌۢ بِهٖ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۗ وَاِخْرَاجُ اَهْلِهٖ

ڈکنٌوں تے اس غے ناں کفر کرنوں اور مسجدِ حرام توں لوکاں ناں ڈکنٌوں تے اس غاں بسنیکیاں ناں اتوں

مِنْهُ اَكْبَرُ عِنْدَ اللّٰهِ ۚ وَالْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ ؕ وَ

کڈنٌوں یوہ اللہ غے نزدیک اِس تیں وی بڑو (گناہ) ہے اور فتنوں کرنوں تے قتل تیں وی بڑو (گناہ) ہے تے

لَا يَزَالُوْنَ يُقَاتِلُوْنَكُمْ حَتّٰى يَرُدُّوْكُمْ عَنْ دِيْنِكُمْ

یہ کافر تھارا ناں لڑائی کرتا ہی ریہنہ غا ات توڑی کہ جیکدے انھاں غو بس چلے تاں تے یہ تمناں تھارا دین تیں ہی

اِنِ اسْتَطَاعُوْا ؕ وَمَنْ يَّرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِيْنِهٖ

پھیر چھوڑیں تے تھارا بچوں جہڑو اپناں دین تیں پھر جئے

فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَاُولٰٓئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا

فر وہ مر جئے؛ اِس حال ماں جے وہ کافر ہی وہے؛ فر تے یہ ہی ویہہ لوک ہیں جن غو کیّو کرتا یو سب دنیا آخرت

وَالْاٰخِرَةِ ۚ وَاُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ النَّارِ ۚ هُمْ فِيْهَا خٰلِدُوْنَ (۲۱۷)

دواں ماں برباد ہو گیو اور یہ ہی لوک جہنمی ہیں یہ سدا اُسے ماں ریہنہ غا (۱۷۴)

مسلماناں غو اعمال ناموں پھلورن ٹر پیا! فر اللہ نے ایمان آلاں ناں خبردار کیو جے یہ کافر بڑا اسچا بنٹیں وران غو مقصد اک ہی ہے جے کسے راتمناں تھارا دین تیں پھیر چھوڑیں خبردار! جے کوئے تھارا بچوں مرتد ہوغے فر مرتد ہی مرگیو دنیا آخرت ماں اس غا سارا عمل برباد ہوجیں غا دنیا ماں اس غی بیوی اس ور حرام ہوجئے غی وہ اپناں رشتیداراں غی وراثت تیں محروم ہوجئے غو، نہ اس غی نماز جنازہ پڑھی جئے غی نہ وہ مسلماناں غا قبرستان ماں دفن کیو جئے غو تے آخرت ماں اس ناں اپناں پشلاں عملاں غو وی کوئے ثواب نیہنہ لبھے غو بس سدا جہنم ماں رہ غو۔

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا

بیشک ویہہ لوک جہڑا ایمان لیایا تے جنھاں نے دین پچھے اپنوں گھر بار چھوڑیو تے اللہ غا رستہ ماں

فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ ۚ وَاللَّهُ

جہاد کیو یہ ہی لوک اللہ تعالیٰ غی رحمت غا امیدوار ہیں تے اللہ تعالیٰ

غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٢١٨﴾ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ ۖ قُلْ

بڑو بخشن آلو مُچ مہربان ہے (۱۷۵) (اے نبیؐ) یہ تھارا کولوں شراب تے جوا غا بارہ ماں پچھیں تم فرمادیو:

فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ

انھاں دواں ماں بڑو گناہ ہے تے لوکاں واسطے فائدہ وی ہیں؛ ور انھاں غو گناہ ان غا فائدہ

مِن نَّفْعِهِمَا ۗ وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلِ

توں بڑو ہے (۱۷۶) تے ویہہ تھارا کولوں پچھیں جے (اللہ غا رستہ ماں) کے خرچ کراں؟ تم فرمادیو:

الْعَفْوَ ۗ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ

کہ جہڑو اپناں خرچ تیں بچ جئے اللہ تعالیٰ اسے را تھارا واسطے احکام کھول کھول غے بیان کرے تانجے تم

تَتَفَكَّرُونَ ﴿٢١٩﴾ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۗ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ

غور فکر کریں؛ دنیا تے آخرت (غاں معاملاں) ماں (۱۷۷) تے (اے نبیؐ) ویہہ تھارا کولوں یتیماں

الْيَتَامَىٰ ۖ قُلْ إِصْلَاحٌ لَّهُمْ خَيْرٌ ۖ وَإِن تُخَالِطُوهُمْ

غا بارہ ماں پچھیں تم فرمادیو: جس حالت ماں انھاں غو سدھار وہے واہی چنگی ہے اور جے تم انھاں ناں (خرچ ماں) نالؔ رلا

فَإِخْوَانُكُمْ ۚ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ ۚ وَلَوْ

لیں فر ویہہ تھارا پہائی ہی تے ہیں؛ تے اللہ تعالیٰ خرابی کرن آلاں ناں اور سدارن آلاں ناں چنگی طرح جانٹیں تے جے

شَاءَ اللَّهُ لَأَعْنَتَكُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٢٠﴾ وَلَا

اللہ چاہتو تاں وہ تمناں اوکھت ماں باہ چھوڑتو بیشک اللہ تعالیٰ زبردست ہے حکمت آلو ہے (۱۷۸) تے تم شرک

تَنكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّىٰ يُؤْمِنَّ ۚ وَلَأَمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ

کرن آلیاں نالؔ نکاح نہ کرو جچر توڑی کہ ویہہ ایمان نہ لے آویں تے مسلمان گولی (وی)

(۱۷۵) اس ماں ایمان آلاں واسطے تسلی ہے کہ اس ماں گناہ غی کائے گل نیہنہ تھی جد تم نے اس مشرک ناں جہاد کرتاں قتل کر چھوڑیو تھو نہ تھاری اس نالؔ کائے ذاتی ضد تھی تے نہ وطن یا قوم غا ناں غی مکروہ جنگ تھی تم تے اللہ غی رحمت غی امید کریں تھا جہڑو ہے ہی بڑو بخشن آلو مُچ مہربان، اس ماں کافراں ناں وی یوہ احساس دتو جا رہیو ہے کہ اللہ غی رحمت غا امیدوار تے اسا مخلص لوک ہوسکیں، تھارا جئیا مشرک نیہنہ ہوسکتا جچر توڑی تم شرک تیں باز نہ آجیں۔

(۱۷۶) باقی دنیا ہاروں عرب ماں وی شراب تے جوا غو خوب رواج تھو سگوں عرب غا لوکاں نے تے شراب ناں پانٹی ہاروں زندگی غی اک ضرورت سمجھ لیو تھو اسلام نے انھاں دواں لعنتاں ناں بلیں بلیں (تدریجی عمل نالؔ) ختم کیو، یاہ آیت بالکل شروع غی ہے اس ماں فرمایو! جے انھاں دواں ماں وقتی جئیا کجھ فائدا وی ہیں ور گناہ مُچ زیادہ ہیں اس ماں انھاں دواں ناں چھوڑ دینؔ غو مشورو ہے اس توں دوجی آیت سورت نساء ماں نازل ہوئی جس ماں نماز ویلے شراب پین توں ٹھاک دِتو گیو فر تیجی تے آخری آیت سورتِ مائدہ ماں نازل ہوئی جس ماں انھاں دواں ناں بالکل حرام کر دِتو گیو۔ اس توں بعد رحمت عالم ﷺ نے حدیث ماں ہر ایسی چیز غا حرام ہون غو اعلان کر دِتو جہڑی نشو پیدا کر دئے!۔

(۱۷۷) یوہ خیرات غا بارہ ماں دوجو سوال تھو جس ماں اصل یاہ گل پچھنٹی تھی جے کتنو مال خیرات کراں؟ جواب دِتو جتنوں اپناں ٹبر ٹیر غی ضرورت تیں بچ جئے تے جتنوں بنٹے سرے! آخرت غا ثواب غے نالؔ نالؔ دنیا غی ضرورت پوری ہونٹی وی ضروری ہے ور انھاں دواں ماں چنگی طرح غور کر لیو فر اسے غے مطابق عمل کریو؛ دنیا فانی تے آخرت نت باقی رہنؔ آلیؔ ہے ہُن غور کر لیو زیادہ کس غی فکر ہونٹی لوڑئے! یاد رہ کہ یہ ساریں گل زکوٰۃ تیں علاوہ عام خیرات غیں ہیں زکوٰۃ تے اپنٹی جگہ فرض ہی ہے۔

(۱۷۸) دنیا ماں اک بہت بڑی بدی بلکہ ظلم یوہ تھو کہ جد کسے بچہ بچی غا سرتوں باپ غی چھتڑی چکے جے تھی فر اس غا رشتیدار چھلؔ بلؔ کر غے اس غی جائداد ہضم کر جئیں تھا اس بارہ ماں سخت سخت حکم آیا مثلاً سورتِ نساء ماں فرمایو: جہڑا لوک ظلم نالؔ یتیم غو مال کھا رہیا ہیں ویہہ اپناں ٹہڈ ماں انگارہ پَہر رہیا ہیں اس ور جن صحابہ ء کرام غی تربیت ماں یتیم بچہ تھا انھاں نے آخرت غا خوف ماں یتیماں غی جائداد کنی کرنی شروع کر لی جس ماں بڑی اوکھت پیش آنؔ لگ پئی، یتیماں غو ہور ہور نقصان ہون لگ گیو، جے یتیم واسطے دو گوگی پکاویں اور وہ اک کھائے تاں اک ضائع ہو جے تے جے اک ہی پکاویں تاں واہ کدے کدے تھڑ جئے اس موقع ور یاہ آیت نازل ہوئی۔ کہ اصل گل تے انھاں غا مال غی دِلوں منوں حفاظت کرنی ہے فر جے تم اس نالؔ رلا غے رکھنؔ ماں بہتری سمجھیں تاں اس ماں کوئے گناہ نیہنہ ویہہ تھارا پہائی ہی تے ہیں۔ ور نالؔ ہی درڑو وی دتی کہ جے کوئے اس راچھلؔ کر غے یتیم غو مالؔ ہڑپ کرن غی کوشش کرے غو وہ خدا توں چھپیو نیہنہ رہ سکتو! وہ سب ناں جانٹیں۔

خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكَةٍ وَّلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ ۚ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِيْنَ

مشرک کاٖلسری تیں بہتر ہے پہانویں واہ تمناں کتنی ہی چنگی لگے تے تم اپنٖی کاٖلسریاں ناں وی مشرکاں غا نکاح ماں نہ

حَتّٰى يُؤْمِنُوْا ۭ وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكٍ وَّلَوْ

دیو جچر توڑی ویہہ ایمان قبول نہ کرلیں تے مسلمان غلام (وی) مشرک مڑد تیں بہتر ہے پہانویں وہ

اَعْجَبَكُمْ ۭ اُولٰۗئِكَ يَدْعُوْنَ اِلَى النَّارِ ښ وَاللّٰهُ يَدْعُوْٓا

تمناں کتنوں ہی چنگو لگے یہ مشرک لوکاں ناں دوزخ در بلاٖنویں جدکہ اللہ تعالیٰ اپناں فضل

اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِهٖ ۚ وَيُبَيِّنُ اٰيٰتِهٖ لِلنَّاسِ

ناٖل جنت تے بخشش در بلاٖوے تے لوکاں واسطے اپنٖی آیتاں ناں کھول کھول غے بیان کرے

لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُوْنَ ۝۲۲۱ۧ وَيَسْـَٔـلُوْنَكَ عَنِ الْمَحِيْضِ ۭ

تانجے ویہہ نصیحت حاصل کریں (۱۷۹) تے (اے نبیؐ) یہ تھاراکوٖلوں حیض غا بارہ ماں پچھیں

قُلْ هُوَ اَذًى ۙ فَاعْتَزِلُوا النِّسَاۗءَ فِي الْمَحِيْضِ ۙ وَلَا

تم فرمادیو: واہ اک ناپاکی ہے لہٰذا تم حیض غاں دناں ماں عورتاں تیں کنی رُہو تے جچر

تَقْرَبُوْھُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ ۚ فَاِذَا تَطَهَّرْنَ فَاْتُوْھُنَّ

توڑی ویہہ پاک نہ ہوجئیں انھاں غے نیڑے نہ جاؤ تے جسویلے ویہہ پاک ہوجیں فر تم انھاں کوٖنے آؤ

مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُ ۭ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِيْنَ

جس را اللہ نے تمناں حکم دتو ہے بیشک اللہ تعالیٰ پسند کرے توبہ کرن آلاٖں ناں

وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِيْنَ ۝۲۲۲ نِسَاۗؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ ۠ فَاْتُوْا

تے وہ پسند کرے پاک رہنٖ آلاٖں ناں (۱۸۰) تھاریں بیویں تھاری کھیتی ہیں فر تم اپناں بڈھ

حَرْثَكُمْ اَنّٰى شِئْتُمْ ۡ وَقَدِّمُوْا لِاَنْفُسِكُمْ ۭ وَاتَّقُوا اللّٰهَ

ماں جس را چاہویں جاؤ تے اپنٖے واسطے اگے جگو کجھ کرتا رُہو تے اللہ تعالیٰ تیں ڈرتا رُہو

وَاعْلَمُوْٓا اَنَّكُمْ مُّلٰقُوْهُ ۭ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِيْنَ ۝۲۲۳ وَلَا تَجْعَلُوا

تے جانٖ لیو جے تم نٖے اس ناٖل ضرور ملنوں ہے تے (اے نبیؐ) تم ایمان آلاٖں ناں خوشخبری سناٖ دیو(۱۸۱) تے تم

(۱۷۹) اسلام نے ساری دنیا ناں دو حصاں ماں بنڈیو ہے اک خدا غا فرمانبردار اس غی توحید ور ایمان رکھنٖ آلاٖ بندا تے دوجا اس غا نافرمان شرک کرن آلاٖ بندا؛ مومناں ناں جس را ایمان ور قائم رہنٖ غو حکم ہے اسے را انھاں ناں اسا ہر کم تیں دور رہنٖ غو وی حکم ہے جس ناٖل ایمان غی ''نیں،، درمک جیں۔ نکاح بیاہ اک مہر محبت غو معاملو ہے خاوند بیوی اک دوجا غا پہیتی تے دکھاں غا پیہالٖ ویں ات ایکنٖ غو دوجا ور اثر ہونٖوں کدے نیہنہ رہ سکتو۔ اللہ نے مومناں ناں سختی ناٖل حکم دتو جے تم کسے شرک کرن آلٖی ناٖل بالکل نکاح نہ کریو تے نہ اپنٖی تہی بہنٖ غو کسے مشرک ناٖل نکاح کرائیو۔ وجہ اس غی یاہ ہے جے ویہہ مشرک تمناں شرک ماں پھسا غے دوزخ در چھک لیں غا جدکہ اللہ تعالیٰ تے تمناں اپنٖی بخشش در بلا رہیو ہے. اس آیت غی وجہ توں امت غو اس گل ور اتفاق ہے جے مشرک کافر کوئے وی وہے کسے قوم یا ملک غو وہے ہندو، سکھ، پارسی قادیانی وغیرہ مسلماناں ناٖل اس غو رشتو ناطو نیہنہ ہوسکتو بلکہ خاوند بیوی بچوں جے کوئے خدا نخواستہ مرتد ہوجے تاں مرتد ہوتاں ہی نکاح ٹٹ جئے۔

(۱۸۰) حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمانویں یہودی لوک حیض (ماہواری) آلٖی کاٖلسری غو پہانڈو بکھ کر چھوڑیں ویں، نہ اپنٖے ناٖل کھانٖ پینٖ دیں تھا نہ کوٖلے رہنٖ دیں تھا صحابہء کرام نے یوہ مسئلو رحمتِ عالم ﷺ کوٖلوں پچھیو جس ور عرش اعظم توں یوہ حکم نازل ہوؤ۔ تے رحمت عالم ﷺ نے فرمایو: ہمبستری توں علاوہ باقی ناٖل کھانٖو، پینٖو، سونٖو سب جائز ہے. (مسلم ماخوذ از ابن کثیر) سبحان اللہ! جے تم غیر مسلم قوماں غی تہذیب انھاں غا رسم رواج ور نظر ماریں تاں تم حیران ہوجیں غا اج وی دنیا ماں کجھ قوم اسی ہیں جھڑیں انھاں تہاڑاں ماں کاٖلسریاں ناں گندا پوتڑا ہاروں کنی کردیں تے یوہ سمجھیں جے نیڑے لگنٖ ناٖل چھڑم ہوجے تے کجھ قوم اسی ہیں جھڑیں انھاں ناپاکی غاں دناں ماں کسے چیز غی وی پڑیا نیہنہ کرتیں اس غا مقابلہ ماں اسلام غو کسو سُہنٖوں انصاف ور مبنی حکم ہے جے ماہواری غا دناں ماں ملاقات کرنی تے جائز نیہنہ باقی ناٖل اٹھنٖو بیسنٖو کھانٖوں پینٖو ناٖل رہنٖو سب جائز ہے تے جد ناپاکی غا دن مک جیں فر جس طریقہ ناں اللہ نے جائز کیو ہے اس را اپنٖی بیوی ناٖل ملاقات کرو ﴿وَ كَذَالِكَ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً وَّ سَطًا﴾ (البقرہ ۱۴۳)

(۱۸۱) یہودیاں نے تے کجھ دوجاں لوکاں نے اپنے پلے تیں ہم بستری غا کجھ خاص خاص ٹہنگ کڈیا وا تھا انھاں تیں علاوہ کسے ہور طریقہ ناٖل ہم بستری کرنی حرام سمجھیں تھا. حالانکہ انھاں کوٖنے کائے دلیل نیہنہ تھی، اسے باطل خیالٖ ناں ٹھیک کرن واسطے فرمایو: تم جس را چاہویں اپنیاں بیویاں ناٖل ملاقات کرو! اس ماں کائے پابندی نیہنہ بس اک گل یاد رکھو جے ملاقات اس جگہ تے اس ٹہنگ ناٖل کرو جس ناٖل اولاد پیدا وے تے انسانیت غی بقا وہے تے اپناٖں جگو کجھ اگے ٹورتا رہو،، اس حصہ غا دو مطلب علمائے سلف نے بیان کیا ہیں اک یوہ جے ملاقات چھڑی لذت غی نیت ور نہ کرو بلکہ نیک اولاد غی نیت ناٖل کرو تے دوجو یوہ جے اِنھاں گلاں ماں ہی نہ الجھیا رُہو بلکہ اپنے واسطے کجھ نیک کم کر غے وی اگے ٹورتا رہو ور اس سب کئیں واسطے تقوٰی غی لوڑ ہے جھڑ و موت ناں یاد رکھن ناٖل ہی نصیب وہے غو لہٰذا تم اپنی موت ناں وی یاد رکھو! فائدو: اللہ تعالیٰ جارُ اللہ زمخشریؒ غو پہلو کرے انھاں نے کشاف ماں مُچ سُہنٖی گل لکھی ہے جے خاوند بیوی غا تعلق آلٖیں ساریں گل اللہ تعالیٰ نے مُچ پڑداں ماں چھپا چھپا غے اشاراں ناٖل بیان فرمائیں ہیں مثلاً بیویاں تیں کنی رہو نیڑے نہ لگیو،، اپناں بڈھ ماں آؤ،، وغیرہ اس غو تقاضو یوہ ہے جے ہم وی یہ گل پڑداں ناٖل بیان کراں۔

اللّٰهَ عُرْضَةً لِّاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوْا وَتَتَّقُوْا وَتُصْلِحُوْا

اللہ غا ناں ناں اپنٚی قسماں واسطے بہانو نہ بناؤ جے تم (اُس غی قسم کر غے) نیکی کرن تے تقو اختیار کرن

بَيْنَ النَّاسِ ۭ وَاللّٰهُ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ ﴿٢٢٤﴾ لَا يُؤَاخِذُكُمُ

تے لوکاں غے بشکار صلاح کرانٚ تیں بچ جئیں تے اللہ خوب سُنن آلو جانن آلو ہے؛ اللہ تمناں تھاریں لغو

اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فِيْٓ اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُّؤَاخِذُكُمْ بِمَا

قسماں غا بارہ ماں نیہنہ پغڑسیں ور جھڑیں قسم تم دل غا ارادہ ناں کریں غا وہ ان ور

كَسَبَتْ قُلُوْبُكُمْ ۭ وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ حَلِيْمٌ ﴿٢٢٥﴾ لِلَّذِيْنَ

ضرور تھاری پغڑ کرے غو تے اللہ تعالیٰ مُچ بخشش آلو تحمل آلو ہے (۱۸۲) جھڑا لوک

يُؤْلُوْنَ مِنْ نِّسَاۗىِٕهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ ۚ فَاِنْ

اپنیاں بیویاں کوٹے نہ جان غی قسم کھا چھوڑیں اُنھاں واسطے چار مہیناں غی مُہلت ہے، فر جے

فَاۗءُوْ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ﴿٢٢٦﴾ وَاِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ

(اِس دوران) اپنٚی گل تیں مڑ جیں فر بیشک اللہ بخشن آلو مُچ مہربان ہے، تے جے ویہہ طلاق دین غو پکو ارادو کرلیں

فَاِنَّ اللّٰهَ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ ﴿٢٢٧﴾ وَالْمُطَلَّقٰتُ يَتَرَبَّصْنَ

فر بلاشبہ اللہ تعالیٰ خوب سنن آلو جانن آلو ہے (۱۸۳) تے طلاق آلیں کالّسریں اپنٚاں

بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُوْۗءٍ ۭ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَّكْتُمْنَ

آپ ناں روکٚ رکھیں تے جے ویہہ اللہ تعالیٰ ور تے آخرت غا تہاڑا ور

مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِيْٓ اَرْحَامِهِنَّ اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ

ایمان رکھیں تاں انھاں واسطے جائز نیہنہ جے ویہہ اس چیز ناں چھپانویں جھڑی اللہ نے انھاں غا

بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ۭ وَبُعُوْلَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِيْ

شکم ماں پیدا کی ہے تے اس مدت ماں اُن غا ں خاونداں ناں انھاں ناں رکھ لینٚ غو زیادہ

ذٰلِكَ اِنْ اَرَادُوْٓا اِصْلَاحًا ۭ وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِيْ

حق ہے جیکر ویہہ صلاح کرنی چاہویں (۱۸۴) تے کالّسریاں غو مڑداں ور اسو ہی حق ہے جسو

(۱۸۲) اسلام غی لوء توں پہلاں جہالت غی اندھیری ماں اک رواج یوہ وی تھو جے لوک غصّہ ماں کسے کم غا نہ کرن غی قسم کریں تھا پَہانویں وہ کم نیک ہی وہے تھو فر اس نیک کم توں قسم غا بَہانہ ناں اپنوں آپ بچالیں تھا پہلی آیت ماں اسے توں ٹھاکیو گیو ہے تے جے کدے اس راغی کائے قسم آدمی کھالئے مثلاً ہوں ماں باپ ناں گل نیہنہ کرسوں، خیرات نیہنہ کرسوں، مسلمان پَہائیاں ماں صلح نیہنہ کراسوں، وغیرہ اسا آدمی واسطے ضروری ہے جے وہ فٹو فٹ اپنی قسم پَہن چھوڑے اس قسم غا پَہنّن ور اکثر فقہاء غے نزدیک کفارو وی واجب ہو جئے غو ور کجھاں غے نزدیک کفارو واجب نیہنہ ہے بس چھڑی توبہ کرے تے آئندہ اسی قسم کرن توں باز رہ، دوجی آیت ماں فرمایو: کہ جے کدے بجن کسے نیت غے ایویں کہنویں اڑک پڑک منہ تیں قسم نکل جئے اس ور کوئے گناہ نیہنہ نہ کفارو واجب وہے غو ور واہ قسم جھڑی دلوں منوں متھ غے کی جائے اس ور ضرور پغڑ وہے غی تے اس غی دو قسم ہیں. جے پشلی کسے گل ور جانٚ بُجھ غے چُھوٹھی قسم کرلی وہے تاں یوہ مچ بڑا پَہارا گناہ غو کم کیو ور اس قسم ور کفارو واجب نیہنہ تے جے آئندہ کسے کم غا کرن یا نہ کرن غی قسم کھادی ہے فر جے اس قسم ناں پَہنّے غو تاں کفارو واجب ہو جئے غو تے جے قسم نہ پَہنّے بلکہ اپنٚی گل ور کھلّو رہ تاں اس ور کفارو واجب نیہنہ ہوسیں کفارہ غی تفصیل واسطے دیکھو! سورت مائدہ حاشیہ (۸۶)

(۱۸۳) عرب جاہلیت ماں اک رواج یوہ وی تھو جے مڑد غصہ ماں یاہ قسم کرلیئے وہے تھو کہ ہوں اپنٚی ٹبری سنگ ہم بستری نیہنہ کرسوں فر واہ بچاری اسے را لڑکتی رہ جئے تھی اس ناں ,,ایلو،، کرنوں کہیو جئے فرمایو: اسا آدمی ناں بس چار مہیناں توڑی سوچنٚ غی اجازت ہے جے چار مہیناں تیں پہلاں اپنٚی گل تیں مڑ گیو اور قسم پَہن غے بیوی سنگ ملاقات کرلی فر تے ٹھیک ہے اللہ بخشنہار ہے وہ اس غلطی ناں معاف کر دیئے غو تے جے چار مہیناں موکلنٚ ور وی خاوند اپنٚی گل ور کھلّو رہیو تاں واہ دوجی گل ہے خدا خوب سنن آلو جانٚن آلو ہے، اس آخری جملہ غو کے مطلب ہے؟ اس بارہ ماں امت ماں ذری اختلاف ہے کہ چار مہیناں ہوتاں ہی عورت ور آپے ہی طلاق پے جئے غی یا اس ناں مڑد طلاق دینٚ ور مجبور وہے غو! آیت ماں یاہ گل صاف صاف نیہنہ بیان ہوئی اور صحابہ کرام بچوں حضرتِ عثمانؓ، حضرتِ عمرؓ حضرتِ عبداللہ ابن عمرؓ، حضرتِ ابن مسعودؓ تے کجھ ہور صحابہؓ کرام اور تابعین غو تے یوہ فتو وہے جے چار مہیناں ہوتاں ہی بیوی ور آپے طلاق پے جئے غی فقہاء احناف غو اسے ور فتو وہے تے حضرتِ عائشہ صدیقہؓ، حضرتِ ابو دردؓ تے کجھ ہور صحابہؓ کرام فرمانویں جے آپے طلاق نیہنہ پیسیں بلکہ فر یوہ مسئلو اسلامی عدالت ماں جئے غو جت خاوند ناں مجبور کیّو جئے غو کہ یا تے طلاق دے یا رجوع کر! مچ فقہاء کرام تے امام مالکؒ اور امام شافعیؒ نے یوہی قول اختیار فرمایو ہے. اہل حدیث علماء غو فتو وی اسے ور ہے۔

(۱۸۴) یعنی جس کالّسری ناں طلاق ہو جیں فر اس واسطے دوجی جگہ چھَٹ ہی نکاح کرلینٚول جائز نیہنہ بلکہ اس ور ضروری ہے جے واہ ترے حیض توڑی ''جر'' غے دوجی جگہ نکاح کرے اس ''جرن'' ناں عدت کہیو جئے اس ماں بڑیں حکمت ہیں، تے جس کالّسری ناں حیض (ماہواری) آتی ہی نہ وہے واہ بڈھی وہے یا نکی عمر غی وہے فر اس ناں ترے مہیناں عدت گذارنی ضروری ہے تے جس غا شکم ماں کوئے بچو بچی وہے فر اس غی وجہ توں اس ناں حیض (ماہواری) نہ آتی وہے اس غی عدت بچہ بچی غی پیدائش ہے عدت غو یوہ نظام تانہی ٹھیک رہ سکے جد کالّسری اپنٚاں شکم غی گل سچ سچ بیان کرے اسے واسطے حکم دتو جے جس عورت غو اللہ ور تے آخرت ور ایمان ہے واہ اپنٚاں شکم غی گل نہ چھپاوے، تے جے خاوند نے اک یا دو طلاق دتیں ویں اس واسطے یوہ جائز ہے کہ وہ عدت غی اس مدت ماں اپنٚاں فیصلہ ور غور کرے تے جے اس ناں تعلقات ٹھیک کرلینٚ ماں کجھ بہتری سئی وہے یا بیوی ہی اپنی غلطی تیں باز آ جے تے خاوند اپنٚوں فیصلو واپس لے غے فر میاں بیوی غا تعلق برقرار کرلئے تانوی جائز ہے۔ اس ناں ''رجوع کرنوں'' کہنہ مڑد ناں اس غو حق تے پورو پورو ہے بس شرط یاہ ہے جے اس غی نیت پیہڑی نہ وہے بیوی

عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوْفِ ۠ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ ۭ

شریعت غے مطابق انھاں ورمڑداں غو حق ہے ورمڑداں ناں کالسریاں ور کجھ فضیلت ہے

وَاللّٰهُ عَزِيْزٌ حَكِيْمٌ ﴿۲۲۸﴾ اَلطَّلَاقُ مَرَّتٰنِ ۠ فَاِمْسَاكٌۢ

ع ۲۸ ۱۲

تے اللہ تعالیٰ زبردست ہے حکمت آلو ہے (۱۸۵) طلاق دو بار ہے فر یا تے چنگی طرح

بِمَعْرُوْفٍ اَوْ تَسْرِيْحٌۢ بِاِحْسَانٍ ۭ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ

رکھ لیڻوں ہے یا سُہڻی طرح چھوڑ دیڻوں ہے (۱۸۶) تے تھا را واسطے اُن چیزاں

تَاْخُذُوْا مِمَّآ اٰتَيْتُمُوْهُنَّ شَـيْـــًٔا اِلَّآ اَنْ يَّخَافَآ اَلَّا يُقِيْمَا

بچوں کائے چیز واپس لیڻی جائز نیہنہ جھڑیں تم نے انھاں ناں دیدتی ویں ورجسو یلے دوئے جی اِستیں ڈریں

حُدُوْدَ اللّٰهِ ۭ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُقِيْمَا حُدُوْدَ اللّٰهِ ۙ فَلَا

جے ویہہ اللہ غی حداں ناں قائم نیہنہ رکھ سکسیں ! تے جے تمناں یوہ ڈروہے کہ ویہہ دوئے جی اللہ غیں حد قائم نیہنہ رکھ سکن لگا

جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيْمَا افْتَدَتْ بِهٖ ۭ تِلْكَ حُدُوْدُ اللّٰهِ

فران دُواں ور اِس ماں کوئے گناہ نیہنہ کہ کالسری کجھ فدیو دیدئے (تے طلاق لے لئے) یہ اللہ غیں حد ہیں

فَلَا تَعْتَدُوْھَا ۚ وَمَنْ يَّتَعَدَّ حُدُوْدَ اللّٰهِ فَاُولٰۗىِٕكَ

بس تم ان توں اگے نہ بدھو ! تے جھڑا اللہ غیں مقرر کیں ویں حداں تیں اگے بدھیں فر ویہہ ہی

ھُمُ الظّٰلِمُوْنَ ﴿۲۲۹﴾ فَاِنْ طَلَّقَھَا فَلَا تَحِلُّ لَهٗ مِنْۢ

لوک ظالم ہیں (۱۸۷) تے جے اُس نے (تیجی واری وی) طلاق دے چھوڑی فر اِس تیں بعد واہ اُس

بَعْدُ حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهٗ ۭ فَاِنْ طَلَّقَھَا فَلَا جُنَاحَ

واسطے جائز نیہنہ ات توڑی کہ واہ عورت کسے دوجا مڑد ناں نکاح کر لئے فر جیکدے وہ وی اُس ناں طلاق دے چھوڑے تاں

عَلَيْهِمَآ اَنْ يَّتَرَاجَعَآ اِنْ ظَنَّآ اَنْ يُّقِيْمَا حُدُوْدَ

انھاں دواں ور کوئے گناہ نیہنہ جے ویہہ (نکاح کرغے) آپس ماں رل جیں جیکر اُن دواں ناں یقین وہے کہ ویہہ اللہ

اللّٰهِ ۭ وَتِلْكَ حُدُوْدُ اللّٰهِ يُبَيِّنُھَا لِقَوْمٍ يَّعْلَمُوْنَ ﴿۲۳۰﴾

غیں حد قائم رکھ سکیں غا اور یہ اللہ غیں حد ہیں جنھاں ناں وہ جانن آلاں لوکاں واسطے کھول کھول غے بیان کرے (۱۸۸)

ناں ستان واسطے ’’رجوع،، نہ کرتو وہے بلکہ اس غی نیت صلاح کرغے سارا حقوق ٹھیک ادا کرنا وہے۔ **فائدو**: لفظ قُـرُوْءِ عربی ماں ماہواری ناں وی کہیو جئے تے دو ماہواریاں غے بشکار غی پاکی غی مدت ناں وی قُرُوْء کہیو جئے. ات اس لفظ غو کے مطلب ہے؟ اس بارہ ماں صحابہؑ کرام غی رائے کنی کنی ہے کجھ صحابہؑ کرام غو خیال ہے جے ات حیض یعنی ماہواری مراد ہے تے کجھ دوجا فرمانویں جے ’’پاکی‘‘ مراد ہے اسے وجہ توں فقہاء ماں وی اس بارہ ماں اختلاف ہے علماء احناف تے اہلِ حدیث علماء غو مسلک ہے جے قُرُوتوں مراد ات حیض ہے جدکہ دوجا علماء مالکی، شافعی وغیرہ نے پاکی غا قول ور فتوو دتو ہے۔

(۱۸۵) اسلام توں پہلاں کالسری غو کوئے ’’حق‘‘ منن واسطے دنیا غی نہ کائے قوم تیار تھی تے نہ کوئے مذھب! بلکہ عرب جاہلیت ماں تے کئیں واری عورت وراثت ماں وی چوکھراں ہاروں بنڈے جئے تھی. یوہ اعلان قرآن کریم ہی غو ہے جے ’’جس را مڑد غا بیوی ور کجھ حقوق ہیں اسے را بیوی غا وی مڑد ور وی حقوق ہیں،، دوئے ایکن دوجا کولوں اپڻاں حقوق حاصل کرن غو تقاضو کر سکیں، تے دواں ناں اک دوجا غا حقوق ادا کرنا چاہیے! ور ’’حقوق،، ہیں ویہہ ہی جھڑا شریعت نے بیان کیا ہیں تے انساناں غی صحیح عقل وی انھاں ناں منیں باقی کوئے گہر بیس غے پلے توں حقوق نسواں،، بنا لئے اس غو کجھ اعتبار نیہنہ فر حقوق تے دواں غا اک دوجا غے متھے ہیں ور مڑد ناں عورت ور ذری فضیلت ہے۔ فطرت وی اسے غو مطالبو کرے لیکن اس غو یوہ مطلب وی نیہنہ کہ مڑد عورت ور ظلم کر سکے! نیہنہ! اس غو یوہ مطلب بالکل نیہنہ ہے بلکہ حضرت ابنِ عباس رضی اللہ عنہ تے اس را بیان فرمانویں جے ’’مڑد ناں ذری فضیلت ہے،، اس غو مطلب یو ہے جے مڑد ناں اپڻاں بڑا تے عورت غا نکا ہون غو خیال کرغے اس نال زیادہ چنگو سلوک، اچا اخلاق تے زیادہ رعایت غو معاملو کرنو چاہئے! یاہ قرآن غی تعلیم ہے ورنہ جہالت پرانی وہے یا سجری واہ جہالت ہی ہے اج نویں جہالت ماں عورت ناں ’’حقوق نسواں‘‘ غا ناں ور کس را ذلیل کیو جا رہیو ہے یاہ کائے چھپی لکی گل نیہنہ۔

(۱۸۶) یعنی واہ طلاق جس توں بعد اپنی گل ناں واپس لینو تے میاں بیوی غا تعلقات بحال کر لینا جائز ہیں یہ بس دو طلاق ہی ہیں دو طلاق توڑی یاہ گنجائش باقی رہ کہ مڑد عدت غا ختم ہون توڑی خوب غور فکر کرے جے اس ناں ذری وی خیر سہئی وہے تاں اپنی گل واپس لے لئے تے جے اس عرصہ ماں غور فکر کرغے اس ناں یوہی سہئی وہے کہ نباہ غی کائے شکل نیہنہ فر طلاق ہی غو فیصلو برقرار رکھ غے چنگی طرح رخصت کر دیئے! تے جے اک طلاق یا دو طلاق توں بعد عدت ماں رجوع نیہنہ کیو ات توڑی جے عدت ختم ہو گی تاں عدت مُکتاں ہی نکاح ٹٹ گیو ہُن جیکدے فر خاوند بیوی غی مرضی ہو جے تاں دوہری واری نکاح ہو سکے ہُن بغیر نکاح رجوع نیہنہ ہو سکتو تے جے تیجی واری وی طلاق دے چھوڑے فر اس مڑد کالسری غو دوہری واری نکاح وی نیہنہ ہو سکتو بلکہ یہ دوئے ایکن دوجا ور ہمیشاں واسطے حرام ہو جیں۔

نوٹ: بِـمَـعْـرُوْف غو ترجموں ایکن لفظ نال کر لینو ممکن نیہنہ دراصل کم کرن غو وہ طریقو جھڑو شریعت غا قانون غے، تے نیک مسلماناں غا نیکی آلا رواج غے وی مطابق وہے وہ صاف سدو اللہ ناں خوش کرن آلو طریقو وہے اس ماں کوئے چھل بل تے ہیر پھیر نہ وہے اس ناں ’’مَعْرُوْف‘‘ کہیو جئے؛ اس غو ترجموں مترجم حضرات موقع غی مناسبت نال ’’سہڻی طرح،، شریعت غا قانون تے دستور غے مطابق،، وغیرہ لفظاں ماں کریں ہم نے وی یوہی طریقو اختیار کیو ہے.

(۱۸۷) یعنی جے گل طلاق توڑی پج جئے فر جدائی وی مہر محبت نال راضی باضی ہوڻی چاہیے مڑد واسطے یاہ گل جائز نیہنہ جے وہ بیوی ناں دتا وا تحفہ تحائف تے مہر واپس منگن یا گھسن لگ پوے، یاہ تے اخلاق توں مچ ٹھٹھی وی گل ہے؛ ہاں! جے زیادتی مڑد غی طرفوں نہ وہے بلکہ دواں غی طبیعت ہی نہ رل سکے اور اس گل غو خطرو ہو جے کہ اس را چھکا چھکی ماں دوئے اک دوجا غا حق ادا نیہنہ کر سکسیں تے دواں غی آخرت اینویں کھینویں برباد ہو جئے غی فر بیوی ناں اس گل غی اجازت ہے جے واہ مڑد ناں کجھ ’’بدلو‘‘ دے غے طلاق لے لئے ’’بدلو‘‘ کجھ وی ہو سکے ور مڑد واسطے اسے غی

اجازت ہے جے وہ زیادہ توں زیادہ اپناں دتا وا مہر ناں واپس لے لئے تے جے اجوں دتو نہ وہے تاں معاف کرا لئے مہر توں زیادہ کجھ لینٹوں مڑد واسطے ٹھیک نیہنہ، یہ سارا قانون اللہ غیں حد ہیں جہڑ وا انھاں توں اگے بدھے غو وہ ہی ظالم وہے غو۔

(۱۸۸) دو طلاق توڑی عدت غے اندر اندر ''رجوع،، کر غے فر خاوند بیوی بنڑ غی اجازت تھی اور عدت گذر جانڑ توں بعد دوجو نکاح ہو سکے تھو ور جس نے تیجی طلاق وی دے دتی اس مڑد واسطے ہنڑ یاہ کالسری ہمیشاں واسطے حرام ہوگئی اس غو اس غے ناں کدے نکاح نیہنہ ہو سکتو، کیونجے اس نے شریعت غا دتا وا سارا موقع کھڑا چھوڑیا ہیں۔ تے کالسری واسطے وی یاہ بے غیرتی آلی گل ہے جے واہ اس توں بعد وی اس بد اخلاق غے در مڑ مڑ غے ٹھہتی رہ۔ ہاں! جے یاہ کالسری ترے طلاق توں بعد کسے دوجی جگہ نکاح کر لئے! اور دوجو گھر آلو اس ناں ہم بستری وی کر لئے فر وہ اتفاق ناں مر جئے یا اُت وی نچاقی ہو جئے تے گل طلاق توڑی پُج جئے فر اس توں بعد جے اس کالسری ناں پہلا خاوند ناں نباہ ہو جانڑ غی امید وہے تے دواں ناں اس غو پورو پورو خیال وہے جے ہم ایکنڑ دوجا غا حقوق ہنڑ ادا کر لیاں غا، تاں انھاں دواں ور دوھری واری نکاح کرن ماں کوئے گناہ نیہنہ۔ ور اس واسطے یوہ وی ضروری ہے جے دوجی جگہ اس غو نکاح بجن کسے شرط غے ہو وو ہے جے یاہ شرط ہوئی جے ''اتناں تہاڑاں واسطے نکاح ہے، تاں یوہ نکاح ہی نیہنہ ہوؤ بلکہ بدکاری ہوئی کیونجے کجھ تہاڑاں واسطے نکاح اسلام ماں ہو ہی نیہنہ سکتو۔ تے جے یاہی نیت دل ماں چھپا غے رکھی وی وہے، فر کجھ دناں توں بعد طلاق دے غے پہلا خاوند واسطے رستو کڈ لیئے جسناں لوک ''حلالو'' کیہنہ اسا شخص ور رسول اللہ ﷺ نے پُج واری لعنت فرمائی ہے تے جس ور نبی پاک ﷺ لعنت فرمانویں اس تیں بڑو لعنتی ہو وی کونڑ سکے!! تے جے اس راغی پہیڑی نیت غو پتو لگ جئے اس واسطے حضرتِ عمر فاروقؓ فرمانویں جے اسا شخص ناں زانی غی سزا ہونی لوڑیئے! دوجا صحابۂ کرام حضرت ابن عمرؓ حضرت ابن عباسؓ، حضرت علیؓ، حضرت عثمانؓ وغیرہ غا ارشادات وی اسا ہی ہیں تفصیل واسطے دیکھو (مستدرک حاکم، ابنِ مردویہ، ابن ابی نعیم)

(۱۸۹) اُپر دو طلاق تیں بعد چھوڑ دینڑ یا رکھ لینڑ غو حکم تھو اس آیت ماں ہور وضاحت ناں بیانڑ ہو رہیو ہے جے یاہ اجازت بس عدت مکنڑ توڑی ہے عدت پوری ہوتاں ہی نکاح ٹٹ جئے تے طلاق پکی ہو جئے، فر اس رجوع کرنڑ غو مقصد وی کالسری ناں ستانوں نہ وہے جے کوئے طلاق غی گل اس پہیڑی نیت ور واپس لئے غو کہ اجوں اس ناں ہور ستاؤں غو وہ سن لئے کہ وہ اصل ماں ظلم اپنڑے ہی اپر کر رہیو ہے عورت بچاری تے زندگی غا یہ چار تہاڑا اوکھا سوکھا کڈ ہی لئے غی ور آخرت غو لمول عذاب تے اسے ظالم ناں وہے غو لہٰذا یوہ اپنڑے اپر ہی ظلم کر رہیو ہے کسے غو کے نقصان! شیخ سعدیؒ نے کسے اسا ہی موقع ور فرمایو تھو۔

پنداشت ستم گر کہ جفا بر ما کرد ☆ بر گردنِ وے بماند و بر ما گذاشت

بس اس غا سارا احکماں ناں پورو کرو تے اس غیں آیتاں ناں کھیڈ نہ بناؤ!

(۱۹۰) امامِ بخاریؒ نے اس آیت غا نازل ہونڑ غو سبب یا ''شانِ نزول'' یوہ بیان کیو ہے جے حضرت معقل ابن یسارؓ غی بہن ناں (اک یا دو) طلاق ہوگیئں، عدت ختم ہونڑ ور گھر آلا نے رجوع وی نیہنہ کیو جس ناں نکاح ٹٹ گیو۔ عدت تیں بعد جت ہور لوکاں نے انھاں غی بہن واسطے نکاح غو پیغام دتو۔ اُت اُنھاں غا طلاق دینڑ آلا پہلا خاوند نے وی رشتو منگیو حضرت معقلؓ غی بہن تے اس ور راضی ہوگیئں ور حضرت معقلؓ ناں لہر چڑھ گئی انھاں نے روہ روہ ماں قسم کر لی جے ہوں اس ناں رشتو نیہنہ دے سوں۔ مفسراں نے اسے راغو اک قصو حضرتِ جابر ابن عبداللہؓ تے انھاں غی بہن غو وی بیان کیو ہے۔ بہر حال اس راغا واقعاں توں بعد یاہ آیت نازل ہوئی جسماں وارثاں ناں یوہ حکم دتو جے جسویلے خاوند بیوی فر راضی ہو جیں شریعت غا احکام وی پورا کرن غو پکو ارادو کر تا ویں فر تم انھاں ناں نکاح کرن توں نہ ٹھاکو؛ بس یوہ حکم سنتاں ہی

وَاِذَا طَلَّقۡتُمُ النِّسَآءَ فَبَلَغۡنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمۡسِكُوۡهُنَّ

اور جسویلے تم بیویاں ناں طلاق دیدیں تے ویہہ اپنڑی عدت توڑی پُج جیں فر انھاں ناں یا تے عزت

بِمَعۡرُوۡفٍ اَوۡ سَرِّحُوۡهُنَّ بِمَعۡرُوۡفٍ ۚ وَّلَا تُمۡسِكُوۡهُنَّ

ناں رکھ لیو یا چنگی طرح رخصت کر چھوڑو تے انھاں ناں ستان واسطے

ضِرَارًا لِّتَعۡتَدُوۡا ۚ وَمَنۡ يَّفۡعَلۡ ذٰلِكَ فَقَدۡ ظَلَمَ

نہ روک رکھو جے تم انھاں ور زیادتی کریں تے جہڑو آدمی اسو کم کرے وہ تے یقیناً اپنڑی جان

نَفۡسَهٗ ؕ وَلَا تَتَّخِذُوۡٓا اٰيٰتِ اللّٰهِ هُزُوًا ۚ وَّاذۡكُرُوۡا

ور ہی ظلم کرے تے تم اللہ تعالیٰ غی آیتاں ناں مخول نہ بناؤ تے اپنڑے اُپر

نِعۡمَتَ اللّٰهِ عَلَيۡكُمۡ وَمَآ اَنۡزَلَ عَلَيۡكُمۡ مِّنَ

(کی ویں) اللہ غیں نعمتاں ناں یاد کرو تے اس گل ناں جے اُس نے تھارے اُپر

الۡكِتٰبِ وَالۡحِكۡمَةِ يَعِظُكُمۡ بِهٖ ؕ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعۡلَمُوۡٓا

کتاب تے حکمت نازل فرمائی ہے جس ناں وہ تمناں نصیحت کرے تے اللہ تعالیٰ تیں ڈرتا رُہو اور جان لیو

اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَىۡءٍ عَلِيۡمٌ ﴿۲۳۱﴾ وَاِذَا طَلَّقۡتُمُ النِّسَآءَ

جے اللہ تعالیٰ ہر اک چیز ناں جانڑ آلو ہے (۱۸۹) تے جسویلے تم بیویاں ناں طلاق دیدیں

فَبَلَغۡنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا تَعۡضُلُوۡهُنَّ اَنۡ يَّنۡكِحۡنَ

فر ویہہ اپنڑی عدت ناں پُج جیئں تاں تم انھاں ناں اِس گلوں نہ ٹھاکو جے ویہہ اپنڑاں

اَزۡوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوۡا بَيۡنَهُمۡ بِالۡمَعۡرُوۡفِ ؕ

خاونداں ناں نکاح کریں جدکہ ویہہ آپس ماں شریعت غے مطابق راضی باضی ہوجیں (۱۹۰)

ذٰلِكَ يُوۡعَظُ بِهٖ مَنۡ كَانَ مِنۡكُمۡ يُؤۡمِنُ

یاہ اُس شخص ناں نصیحت کی جئے جہڑو تھارا بچوں اللہ تعالیٰ ور تے

بِاللّٰهِ وَالۡيَوۡمِ الۡاٰخِرِ ؕ ذٰلِكُمۡ اَزۡكٰى لَكُمۡ وَاَطۡهَرُ ؕ

آخرت غا تہاڑ اور ایمان رکھے یاہ تھارا واسطے بہت ہی پاک تے پُج سچی گل ہے

انھاں بزرگاں غو دل تڑف گیو فر انھاں نے نہ نک کپے جان غو کوئے مسئلو بنایو تے نہ انھاں نے قسم غو کوئے بہانوں کیو بلکہ فٹو فٹ اپنیں بہناں غو رشتو دے چھوڑیو۔ سبحا اللہ! اس ناں کہینہ مسلمانی! تے یاہ ہوئی شریعت غی فرمانبرداری! افسوس اج کدے ہمناں وی یاہ تسلیم ور رضا نصیب ہوتی! فر تے سارا بگڑیا وا کم بن جاتا۔ علماً کرام فرمانویں جے اس حکم ماں ویہہ خاوندوی آویں جھاں نے طلاق دتی وہے جے طلاق دین توں بعد ہن تم انھاں کالسریاں غا دوجی جگہ نکاح ہون ماں رکاوٹ نہ بنوں فتنوں نہ کھلو، ضد تے کرودھ ماں دوجی جگہ غا رشتہ ماں بکھیڑو نہ کھلو!۔

(۱۹۱) آیت غا اس حصہ ماں پشلاں ساراں حکماں ور عمل کرن واسطے انسان غا دل ماں اس غی شونق پیدا کی گئی ہے، اسا فائدا بیان کیا ہیں جے انسان غو دل اپنے آپ توں انھاں ور عمل کرن واسطے تیار ہو جئے بلکہ جے تم غور کریں تاں تمناں صاف دسے غو کہ اسلام نے کوئے وی قانون دنیا غا قانون سازاں ہاروں انسان ور لدیو نیہنہ بلکہ انسان ناں اسا پیار تے شفقت نال سمجھایو جے اس حکم غی اہمیت اس غا دل غیں تندڑاں ماں سنجری گئی تے فر اس غو دل اس ور عمل کرن واسطے آپ ہی چھڑکن تے تڑفن لگ پیو۔ نکاح بیاہ، عدت تے طلاق غاں ان مسئلاں ور ہی اک ڈنگی نظر مارو! کوئے قانون اسو نیہنہ بیان کیو جس ور عمل کرن غی جاچ نہ دسی وہے، اس ور عمل کرن غی فضیلت نہ بیان کی وہے. فر عمل نہ کرن ور انسان چھڑو دنیا غی سزا توں ہی نیہنہ ڈرایو گیو بلکہ اس غا دل ماں آخرت غی نہ مکن آلی سزا غو احساس پیدا کیو اور ساراں توں بڑو نقصان یوہ بیان کیو جے اس نال تیرو مالک نراض ہو جئے غو تے سب توں بڑو یوہ فائدو بیان کیو جے خدا راضی ہو جئے تے جس توں خدا راضی ہو گیو اس ناں فر لوڑ وی کا نہہ غی رہئی! فر آیت غا آخر ماں اللہ غی خاص خاص صفت عَلِیم، حَکِیم، عَزِیْز، غَفُوْر، رَحِیم وغیرہ بیان کر غے اک بکھی تے انسان غو تعلق اللہ تعالیٰ نال جوڑیو جئے تے دوجے پاسے اس نال پورا مضمون غی اہمیت اس غا دل ماں بسال دتی جئے، بس اسے توں تم دنیا غا باطل قانون تے اسلام غا احکام ماں فرق سمجھ سکیں دنیا غا قانون ور جے کوئے ٹھہٹھو پہچیو کدے عمل کر وی لئے تے وہ چھڑو دنیا غا قانون غی پکڑ توں بچن واسطے جدکہ مومن اپناں رب غا احکام ور شاہ کالی راتاں ماں وی اپناں مولیٰ غی رضا واسطے عمل کرنوں زندگی غی سب توں بڑی خوش نصیبی سمجھے۔ وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ

(۱۹۲) نکاح بیاہ غا احکام غے نال نال بچاں ناں ددھ پیالن غا بارہ ماں کجھ ہدایت دتیں جا رہئی ہیں سب تیں پہلی گل یاہ فرمائی جے بچہ ناں ددھ پیالن غو حق ماں غو ہے سگوں یاہ تے اس غی ذمہ واری ہے. فر واہ جے پوری مدت دُدھ پیالنوں چاہوے تاں تے دو سال توڑی پیالے تے جے دوئے جی صلاح مشورہ نال اس توں پہلاں ددھ بند کرنوں چاہویں تاں وہ وی جائز ہے اس ماں وی کوئے گناہ نیہنہ تے ماں جے تے بستی وہے تاں تے اس غو خرچو پانی مڑد غے ذمہ ہونوں ہی ہے خرچہ تیں علاوہ اس ناں ہور کوئے مزوری شزوری نیہنہ لبھسیں ور جے بچہ غی ماں غیں طلاق ہوئی وی وہے فر چجر توڑی بچو ددھ پیئے غو اس غی ماں غو روٹی کپڑو خرچو پانی باپ غے ذمہ وہے غو ور اس ماں چھکاتانی نیہنہ ہونی لوڑیئے بچہ غی وجہ توں نہ ماں ناں کسے راتنگ کیو جئے تے نہ باپ ناں کجھ تکلیف دتی جئے کہ بچو دواں غی لڑائی غو کھلاڑو بن جئے. تے جے باپ غی وفات ہوگئی وہے فر یاہ ذمہ واری دوجاں رشتیداراں غی ہے جھڑا بچہ غا وارث بنیں غا، فر فرمایو: کہ جے کسے عذر یا تنگی تکلیف غی وجہ توں ماں تیں علاوہ کسے دوجی کالسری کولوں بچہ ناں چوچی پیالنی چاہویں یوہ وی جائز ہے۔ بس شرط اک ہی ہے کہ جھڑی اس غی مزدری متھی جئے واہ ادا کر دیو آیت غا آخر ماں اس بکھی توجہ کروائی جے ان ساراں حکماں ور عمل کرن واسطے تقوٰی غی سخت لوڑ ہے وہ ہی انسان ناں تھم غے سِدّ ارستہ ور رکھے تے اس گل غی لوڑ ہے کہ ہر ویلے تے ہر جگہ اللہ ناں حاضر ناظر سمجھیں۔ **فائدو:**— باپ ناں باپ کہن غی جگہ یوہ کہنو جے ’جس غو بچو ہے،، مُچ اہم ہے اسے نال تے باپ غا دل ماں بچہ واسطے شفقت، ہمدردی تے محبت غا جذبات کانگ ہاروں اُبلن پُویں فر اس واسطے بچہ غی خاطر ہر اک تنگی تکلیف جھلنی آسان ہو جئے۔ سبحان اللہ!

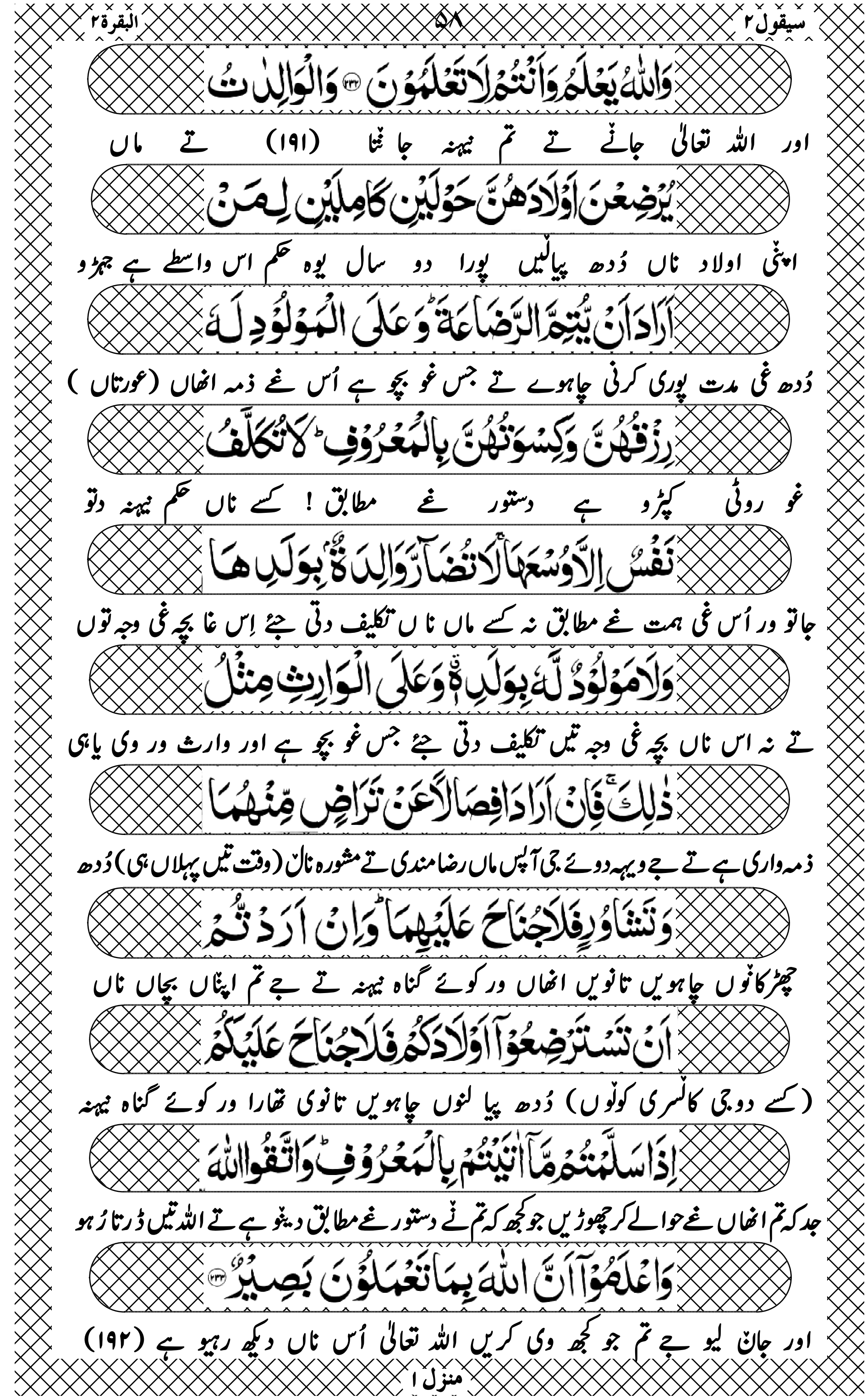

سیقول ۲ ۵۸ البقرة ۲

وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ ﴿۲۳۲﴾ وَالْوَالِدٰتُ

اور اللہ تعالیٰ جانٹے تے تم نیہنہ جانٹا (۱۹۱) تے ماں

يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ

اپنی اولاد ناں دُدھ پیالیں پورا دو سال یوہ حکم اس واسطے ہے جھڑو

اَرَادَ اَنْ يُّتِمَّ الرَّضَاعَةَ ؕ وَعَلَى الْمَوْلُوْدِ لَهٗ

دُدھ غی مدت پوری کرنی چاہوے تے جس غو بچو ہے اُس غے ذمہ انھاں (عورتاں)

رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوْفِ ؕ لَا تُكَلَّفُ

غو روٹی کپڑو ہے دستور غے مطابق! کسے ناں حکم نیہنہ دتو

نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَا ۚ لَا تُضَآرَّ وَالِدَةٌۢ بِوَلَدِهَا

جاتو ور اُس غی ہمت غے مطابق نہ کسے ماں ناں تکلیف دتی جئے اِس غا بچہ غی وجہ توں

وَلَا مَوْلُوْدٌ لَّهٗ بِوَلَدِهٖ ۚ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ

تے نہ اس ناں بچہ غی وجہ تیں تکلیف دتی جئے جس غو بچو ہے اور وارث ور وی یاہی

ذٰلِكَ ۚ فَاِنْ اَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِّنْهُمَا

ذمہ واری ہے تے جے ویہہ دوئے جی آپس ماں رضامندی تے مشورہ نال (وقت تیں پہلاں ہی) دُدھ

وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا ؕ وَاِنْ اَرَدْتُّمْ

چھڑکانوں چاہویں تانویں انھاں ور کوئے گناہ نیہنہ تے جے تم اپناں بچاں ناں

اَنْ تَسْتَرْضِعُوْۤا اَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ

(کسے دوجی کالسری کولوں) دُدھ پیا لنوں چاہویں تانوی تھارا ور کوئے گناہ نیہنہ

اِذَا سَلَّمْتُمْ مَّاۤ اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوْفِ ؕ وَاتَّقُوا اللّٰهَ

جدکہ تم انھاں غے حوالے کر چھوڑیں جو کجھ کہ تم نے دستور غے مطابق دیتو ہے تے اللہ تیں ڈرتا رُہو

وَاعْلَمُوْۤا اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِيْرٌ ﴿۲۳۳﴾

اور جان لیو جے تم جو کجھ وی کریں اللہ تعالیٰ اُس ناں دیکھ رہیو ہے (۱۹۲)

منزل ۱

وَالَّذِيْنَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُوْنَ اَزْوَاجًا

تے جن لوکاں غی تھارا بچوں وفات ہو جئے اور ویہہ اپݨی بیویں چھوڑ جائیں

يَّتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَّعَشْرًا ۚ فَاِذَا

ویہہ (بیویں) چار مہیناں دس دن توڑی اپݨاں آپ ناں روک رکھیں فر جد

بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيْمَا فَعَلْنَ فِيْٓ

ویہہ اپݨی عدت ناں پُج جیں تاں تھارے اُپر اس گل ماں کوئے گناہ نیہنہ کہ ویہہ عورت شریعت

اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوْفِ ۭ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ خَبِيْرٌ ﴿۲۳۴﴾ وَلَا

غے مطابق اپݨاں بارہ ماں کجھ کریں تے تم جو کجھ وی کریں اللہ ناں اُس غی پوری خبر ہے (۱۹۳) تے

جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيْمَا عَرَّضْتُمْ بِهٖ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاۗءِ

تھارا اور اِس ماں کوئے گناہ نیہنہ جے تم (عدت غی مدت ماں) عورتاں ناں اشارہ ناݪ نکاح غو پیغام دیں

اَوْ اَكْنَنْتُمْ فِيْٓ اَنْفُسِكُمْ ۭ عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُوْنَهُنَّ

یا تم (یاہ گل) دل ماں چھپا رکھیں اللہ ناں پتو ہے جے تم ان کاݪسریاں غو ذکر کریں غا

وَلٰكِنْ لَّا تُوَاعِدُوْهُنَّ سِرًّا اِلَّآ اَنْ تَقُوْلُوْا

ور (عدت غے دوران) شریعت غی حد ماں کائے چنگی گل کہݨ توں علاوہ تم انھاں ناݪ خفیہ

قَوْلًا مَّعْرُوْفًا ڛ وَلَا تَعْزِمُوْا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى

وعدا نہ کریو ! تے نکاح غی گل ناں اُس ویلے توڑی پکی نہ کرو جچر توڑی عدت غی

يَبْلُغَ الْكِتٰبُ اَجَلَهٗ ۭ وَاعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا

مقررہ مدت پوری نہ ہو جئے تے جاݨ لیو جے جو کجھ تھاراں دلاں ماں ہے اللہ تعالیٰ

فِيْٓ اَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوْهُ ۚ وَاعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ

اُس ناں خوب جاݨن آݪو ہے لہٰذا تم اُس تیں ڈرتا رُہو تے جاݨ لیو جے اللہ تعالیٰ

غَفُوْرٌ حَلِيْمٌ ﴿۲۳۵﴾ لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ طَلَّقْتُمُ

بخشݨ آݪو بڑو تحمل آݪو ہے (۱۹۴) تھارا ور کوئے گناہ نیہنہ کہ تم اُنھاں عورتاں ناں طلاق

چار مہیناں دس دن توڑی اڈیک ماں رہیہ

ع ۳۰ ۱۴

(۱۹۳) جس کاݪسری غو گھر آݪو وفات پا جئے اس غی عدت چار مہیناں دس دن بیان فرمائی تے ''ویہہ اپݨاں آپ ناں روک غے رکھیں'' اس غو مطلب چھڑو یوہی نیہنہ جے ویہہ اس مدت ماں نکاح نہ کریں بلکہ نکاح توں علاوہ ہر قسم غا ہار سنگار توں وی کنی ریہنہ جس را نواں کپڑا لانا، خوشبو لاݨی، مہندی لاݨی سُرمو لاݨو، ٹوم لاݨی وغیرہ رحمتِ عالم ﷺ فرمانویں جھڑی کاݪسری اللہ تعالیٰ ناں تے آخرت غا تھاڑا ناں منتی وہے اس واسطے کسے رشتید ار غا مرن ور ترے تھاڑاں توں زیادہ سوگ کرنوں جائز نیہنہ ور بیوی اپݨاں خاوند غی وفات ور چار مہیناں دس دن سوگ کرے غی (بخاری مسلم) تے جسو یݪے مدت ختم ہو جئے فر ویہہ اپݨاں نکاح غا بارہ ماں سوچیں اس ماں کوئے گناہ نیہنہ۔ اسلام توں پہلاں بیوہ ور جہالت غی گمراہی ماں مُچ ظلم ویں تھا. بیوہ ناں خاوند غے ناݪ ساڑ دین غو رواج وی انسانی تاریخ غو اک بہت بڑو ظلم تھو. اسلام ہی نے بیوہ ناں چار مہیناں دس دن توں بعد سہاگن ہو جان غی اجازت ہی نیہنہ دتی بلکہ اس غی فضیلت وی بیان کی تے یوہ اسلام ہی ہے جس نے خاوند غی جائداد بچوں بیوہ ناں حصو دوایو فسبحان اللہ علیٰ نعمائہ الکاملۃ.

(۱۹۴) یعنی عدت ماں نکاح کرنوں یا نکاح غی گنڈ باہ لیݨی، کڑمائی کرنی یا خفیہ خفیہ نکاح غو وعدو کر لیݨوں تے جائز نیہنہ۔ ور دل دل ماں نکاح غی تاھنگ رکھݨی یا اس بیوہ ناں اشاراں ناݪ رشتہ غی گل کہݨی جائز ہے رحمتِ عالم ﷺ نے فاطمہ بنتِ قیسؓ ناں عدت غے دوران فرمایو تھو ''تیری عدت مک گئی تے مناں دسیئے!'' فر انھاں غی عدت پوری ہو جان ور حضرت اسامہ بن زیدؓ غو انھاں ناݪ نکاح کروایو تھو (ابنِ کثیر) اس آیت غا آخر ماں وی اصل تقوٰی تے پرہیزگاری غی شونق دوائی. جے تم جو کجھ وی کریں یاہ گل سوچ غے کرو کہ تھارا سارا کم اللہ غی نظراں ماں ہیں لہٰذا اللہ تعالیٰ تیں دلوں منوں ڈرتا رُہو تے جھڑا کم ناجائز ہیں ان غے نیڑے وی نہ جاؤ. نکی موٹی غلطی ہو جئے تے فٹ توبہ کر لیو وہ بڑو بخشݨہارو ہے. تے تحمل آݪو ہے تھاریں بڑیں بڑیں بدیں دیکھتاں وی تمناں چھٹ سزا نیہنہ دیتو بلکہ توبہ غو موقعو دیئے۔ تم اس موقعہ ناں کھڑاؤ نہ!۔

النِّسَآءَ مَا لَمْ تَمَسُّوْهُنَّ اَوْ تَفْرِضُوْا لَهُنَّ فَرِيْضَةً ۚۖ

دیدیں جھاں نالۡ اجوں تم نۡے ہتھ وی نہ لایو وہے تے نہ تم نۡے انھاں واسطے کجھ مہر متھیو وہے

وَّمَتِّعُوْهُنَّ ۚ عَلَى الْمُوْسِعِ قَدَرُهٗ وَعَلَى الْمُقْتِرِ

اور تم انھاں ناں دستور غے مطابق کجھ سمان ضرور دیو! مالدار ور اُس غی حیثیت غے مطابق

قَدَرُهٗ ۚ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوْفِ ۚ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِيْنَ ﴿۲۳٦﴾

تے غریب ور اُس غی حالت غے مطابق ہے یوہ نیکو کاراں ور ضروری ہے (۱۹۵)

وَاِنْ طَلَّقْتُمُوْهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوْهُنَّ وَ

تے جیکدے تم انھاں ناں ہتھ لانۡ تیں پہلاں (ہی) طلاق دے چھوڑیں اور

قَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيْضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ

تم نۡے انھاں واسطے مہر متھیو ووہے فر جتنوں مہر تم نۡے متھیو ووہے اُس بچوں ادھو فرض ہے

اِلَّآ اَنْ يَّعْفُوْنَ اَوْ يَعْفُوَا الَّذِيْ بِيَدِهٖ عُقْدَةُ

ہاں! جیکدے ویہہ عورت معاف کردیں یا وہ خاوند معاف کر چھوڑے جس غا ہتھ ماں نکاح غی گٹھ ہے (تاں واہ

النِّكَاحِ ؕ وَاَنْ تَعْفُوْٓا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى ؕ وَلَا تَنْسَوُا

بکھری گل ہے) تے جے تم خاوند اپنۡوں حق معاف کر چھوڑیں تاں یاہ گل زیادہ ہی تقویٰ غے نزدیک ہے تے آپس ماں

الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ ؕ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِيْرٌ ﴿۲۳۷﴾ حٰفِظُوْا

احسان کرنوں نہ پُہلّو تم جو کجھ وی کریں اللہ اُس ناں دیکھ رہیو ہے (۱۹٦) تم ساریاں

عَلَى الصَّلَوٰتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى ۗ وَقُوْمُوْا لِلّٰهِ

نمازاں غی پابندی کرو تے (خاص کرغے) بشکارلی نماز غی! تے اللہ تعالیٰ اگے

قٰنِتِيْنَ ﴿۲۳۸﴾ فَاِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا اَوْ رُكْبَانًا ۚ فَاِذَآ

عاجزی نالۡ کھلاۡ رُہو؛ تے جیکدے تم خوف خطرہ ماں ویں فر پیدل یا سواری ور ہی (نماز ادا کرلیو) تے جسو یلۡے

اَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَّا لَمْ تَكُوْنُوْا تَعْلَمُوْنَ ﴿۲۳۹﴾

تم امنۡ ماں آجیں فر تم اللہ ناں اس را یاد کرو جس را اس نے تمنّاں سکھایو ہے جہڑو تم نیہنہ جانۡتے تھا (۱۹۷)

(۱۹۵) ''ہتھ لانۡ توں'' اشارو ہے رخصتی در یعنی نکاح تے ہوگیو ور رخصتی تیں پہلاں ہی نچاتی ہوگئی تے گل طلاق توڑی پُج گئی حالانکہ اجوں نہ بیوی خاوند غے گھر آئی نہ خاوند بیوی غی کِدے ہوٹھے تنہائی ماں ایکلاۡں ملاقات ہوئی، فر اس عورت غو اگر مہر متھیو ووہے اس غو حکم تے اگلی آیت ماں آوے لگو ور جے مہر کجھ مقرر ہی نہ کیو وہے اس غو حکم یوہ بیان کیو جے فر وی اس ناں طلاق ہونۡ ور کجھ نہ کجھ سمان ضرور دیو۔ تانجے جدائی وی چنگی طرح خوش اخلاقی نالۡ وہے تے زخماں ور وی ذری ملہم لگ جے لیکن ''سمان کے تے کتنوں دتو جے؟'' یوہ قرآن کریم نے مقرر نیہنہ کیو بلکہ مالدار ور اس غی حیثیت غے مطابق تے غریب ور اس غی حالت غے مطابق رکھیو. تانجے دوئے اپنی حیثیت دیکھ غے اُچا اخلاق غو ثبوت دیں حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ فرمانویں جے زیادہ توں زیادہ غلام یا اس غی قیمت دیئے تے گھٹوں گھٹ تریہہ/۳۰ درہم دیئے! حضرت حسن ابن علی رضی اللہ عنہما نالۡ اک واری یاہی گل پیش آ گئی تھی تے انھاں نے اک ہزار درہم یعنی کوئے دوسو ساڈا باہٹھ تولہ چاندی دِتو تھو فقہاء کرام نے فرمایو جے اپنی ہمت تے حیثیت ناں دیکھتاں چنگا توں چنگو دیئے ور گھٹوں گھٹ اک سوٹ کپڑاں غو ضرور دیئے کیونجے اک حدیث ماں وی کپڑاں غی گل آئی ہے (ابنِ کثیر) اور حضرت عبداللہ ابن عباسؓ غو وی اک قول یوہی ہے جے گھٹوں گھٹ اک سوٹ کپڑا ضرور دیئے (قرطبی)

(۱۹٦) یوہ دوجو مسئلو بیان فرمایو کہ جے نکاح ماں مہر مقرر کر لیو تھو فر رخصتی تیں پہلاں طلاق ہوجئے تاں متھیا وا مہر بچوں ادھو مہر دینۡو فرض ہے البتہ جے کالۡسری آپے ہی یوہ ادھو مہر وی معاف کر دیئے تاں واہ بکھری گل ہے یا وہ معاف کر چھوڑے جس غا ''ہتھ ماں نکاح غی گٹھ ہے'' یعنی مڑد معاف کر دئے اور مڑد غا معاف کرن غو یوہ مطلب ہے جے وہ سارو مہر دے دیئے جہڑو ادھو شریعت نے اس ناں چھوڑیو تھو وہ وی دیدیئے تاں یوہ وی جائز ہے یا اس نے نکاح ور ہی سارو مہر دے چھوڑیو فر وہ اپنۡوں ادھو واپس نہ لیئے۔ فر قرآن مڑد ناں اس گل ور ابھارے جے تم بڑا ہیں لہٰذا تم ہی بڑا تے اچا اخلاق غو ثبوت دیو، گل طلاق توڑی پُج گئی یہ قسمت غا لیکھ ہیں! ور ہُنۡ اسو سلوک کرو جے دشمنی نہ رہ، تہی، بہنۡ غو دل ہور نہ ٹُٹے۔ فرمایو: ''جے تم خاوند ہی اپنۡوں حق معاف کر چھوڑیں تاں یوہ تقویٰ توں مُچ نیڑے ہے، فر جدائی غا اس موقع ور ایمان آلاۡں ناں ہور ٹھنڈو کرن، تے چنگا توں چنگا اخلاق غو ثبوت پیش کرن واسطے فرمایو کہ اس نازک ویلۡے وی'' تم آپس ماں اک دوجا ور احسان کرنوں پُہلیو'' خوشی ماں اور دوستی لانۡ غے ویلۡے تے سارا ہی ایکنۡ دوجا ور احسان کریں بلکہ کہنۡ واسطے تے یاہ گل وی کہینہ جے تھارا واسطے دل وی حاضر ہے'' تم اے ایمان آلۡیو جدائی غے ویلۡے وی یاہ گل کرغے دسّو، تے سارا کم یاہ گل سوچ غے کرو جے اللہ تعالیٰ تھارا ہر اک عمل ناں دیکھ رہیو ہے۔ سبحان اللہ! کیوں! اسا پیارا اخلاق غی تعلیم کدے ہوٹھے وی لبھ سکے! بالکل نیہنہ!

فائدو: ''جس غا ہتھ ماں نکاح غی گٹھ ہے،، چواں اماماں غے نزدیک بلکہ جمہور امت غے نزدیک اس توں مراد ''خاوند'' ہے خود رحمت عالم ﷺ نے وی اس غی تفسیر ماں فرمایو ہے'' نکاح غی گٹھ غو مالک خاوند ہے'' (دارقطنی) ور حضرت عبداللہ ابن عباسؓ تے انھاں غا کجھ شاگرد فرمانویں جے اس توں مراد کالۡسری ''غا سرپرست ہیں'' (ابن کثیر) علماءِ نے فرمایو جے ہوسکے حضرت عبداللہ ابنِ عباسؓ توڑی یاہ حدیث پُجی ہی نہ وہے۔

(۱۹۷) سبحان اللہ! یوہ قرآن ہی غو کمال ہے جے وہ مومن ناں مسئلاۡں غی چھنجلۡ ماں پھسن نیہنہ دیتو ہر مسئلا غے نالۡ نالۡ اس غو تعلق سدو خدا نال جوڑتو رہ نکاح غا مسئلاۡں غے بشکار چانۡ چک نماز غی شونق دوانۡی اس بکھی اشارو ہے جے عبادت تے مومن غا سارا کم ہیں جیکدے اللہ غی رضا واسطے ویں ور نماز غی اہمیت اپنۡی جگہ ہے اس ناں ہر حال ماں یاد رکھیو! خاصطور ور بشکارلیۡ نماز جہڑی جمہور امت غے نزدیک دیگر غی نماز ہے- یاہ مُچ ہی اہم ہے اس غو ویلۡو وی جاتو جاتو ہے، نماز قضا ہونۡ غو مُچ ہی خطرو رہ اس واسطے اس غو بہت خیال رکھو! ور یاہ گل وی یاد رکھو کہ نماز تے کسے حالت

ماں چھوڑنی جائز نیہنہ جے امن غی ٹھیک ٹھاک حالت وہے فر نماز اپناں طریقہ ور چنگی طرح پڑھو تے جے جنگ غی حالت وہے اور ایکن جگہ کھلاں ہو غے اصل طریقہ غے مطابق نہ پڑھ سکیں تاں پیدل، سواری ور، ٹرتاں پھرتاں، اشارہ نالؔ سینی نالؔ جس راوی موقعو لگے اسے راپڑھلیو ور قضا کرنی درست نیہنہ تے جسو یلے فر حالات بل ہوجیں فر اصل طریقہ ور اطمینان نالؔ ادا کرو!

(۱۹۸) یوہ حکم اس ویلے دتو تھو جسو یلے اجیں رشتید اراں غا وراثت ماں کنی کنی حصہ بیان نیہنہ فرمایا تھا فر کجھ مدت بعد سورت نساء ماں ہر ایکنؔ رشتید ار واسطے وراثت بچوں کنی کنی حصہ مقرر کر غے بیان فرمادتا جس بچوں بیوی ناں وی خاوند غی وراثت غو حصو ملے لہذا اہنؔ نہ تے وصیت کرنؔ غی لوڑ ہی رہئی ہے تے نہ ہنؔ انھاں رشتید اراں واسطے جائز ہے جتھاں ناں اللہ غی کتاب غے مطابق حصو ملے۔ بیوی غا حصہ واسطے دیکھو! سورت نساء حاشیہ (۱۳)

(۱۹۹) اپر حکم آیو تھو جے جس کا لسری غو مہر متھیو و نہ وہے فر رخصتی تیں پہلاں ہی طلاق ہوجیں اس ناں ''متاع'' یعنی کجھ سمان ضرور دیو. اس آیت ماں حکم ہے جے جس کا لسری غی وی طلاق ہو جئے اس ناں ''متاع'' یعنی کجھ نہ کجھ دے غے ٹور و اس ناں ننگ منگ کر غے گھروں نہ کڈو یوہ حکم ہر ایکنؔ کا لسری واسطے ہے پہانویں مہر متھیو وو وہے پہانویں نہ متھیو وہے، پہانویں رخصتی تیں پہلاں طلاق ہوئی وہے پہانئے بعد ماں ہو رہئی وہے اپلا حکم ماں تے اس ماں فرق اتنوں ہے جے اُپلو حکم تے ضروری ہے جد کہ ہر ایکنؔ کا لسری واسطے ''متاع'' غو یوہ حکم مستحب ہے۔ تے ''یوہ حق ہے پرہیز گاراں ور'' اس غو مطلب یوہ ہے کہ شریعت نے یوہ فرض تے نیہنہ کیو ور پرہیز گاراں ناں تے اسا اخلاق غو ہی معاملو کرنوں چاہئے! (**هذا ماذهب اليه اكثر من السلف والخلف وقد فسر بعضهم بنفقة المعتدة كصاحب المدارك والله اعلم باسرار كتابه**

(۲۰۰) نکاح طلاق، عدت وغیرہ غا احکام ات مُک گیا ان غا آخر ماں فرمایو جے غور کر لیو جس را ہم نے یہ احکام کھول کھول غے صاف صاف بیان فرمایا ہیں ہم سارا احکام اسے را کھول کھول غے بیان کراں تا نجے تم اسانی نالؔ سمجھ سکیں تے اس ڈُ نگا سمندر بچوں اسانی نالؔ قیمتی موتی کڈ کڈ غے انھاں نالؔ اپناں گو جا پہر سکیں۔

(۲۰۱) نیکیاں بچوں اک بڑی اہم نیکی یاہ ہے جے انسان اللہ غا دین پچھے اپنی جان غی قربانی وی پیش کر دیئے اسے غو ناں ''جہادِ فی سبیل اللہ'' ہے اس توں پہلاں اس نیکی غو دو واری ذکر آیو ہے، اسے نیکی در اک واری فر بڑا اثر دار طریقہ نالؔ بلا یو جا رہیو ہے، ور جان غی قربانی پیش کرنی کوئے مخول تے ہے نیہنہ، اس واسطے انسان غا ضمیر غو زندو ہونو ضروری ہے اور اس ماں یوہ یقین ہونوں مُچ ضروری ہے جے موت تے زندگی اللہ غا ہتھ ماں ہے، جہاد توں پچھے رہنوں نہ کسے ناں مرن توں بچا سکے تے نہ حق و باطل غا معرکہ ماں پے جانو کسے غی موت ناں یقینی بنا چھوڑے۔ اسے یقین ناں دِلاں ماں زنداں کرن واسطے اصل حکم توں پہلاں تاریخی ثبوت ماں اک قصو بیان کیو جا رہیو ہے۔ یوہ قصو کد تے کت پیش آیو؟ صحابہء کرام تیں مفسراں نے مُچ واقعات نقل کیا ہیں۔ جن ماں دشمن توں جان بچانے نسنؔ آلا وی بیان ہووا ہیں تے طاعون غا مرض توں نسنؔ آلاں غو ذکر وی آیو ہے۔ (واللہ اعلم) قرآن پاک نے اس قصہ غی مھارے سامنے اک اجئ تصویر چھکی کہ ہمناں اسرا لگے جے یوہ سب کجھ مھاری اکھاں اگے ہو رہیو ہے ''لوک موت توں ڈر غے نس رہیا ہیں'' ور نسنؔوں انھاں ناں کم نیہنہ دے رہیو، موت فر وی انھاں ناں ننگل رہئی ہے، تے اک عرصہ توں پچھے ویہہ خدا غا حکم نالؔ فر زندہ ہو رہیا ہیں۔ قرآن غا انداز توں یوہ وی سہئی وہے کہ اس ویلے غا مخاطب اس واقعہ ناں سچو واقعو سمجھیں تھا، چھڑی کائے مثال نیہنہ خیال کریں تھا امام راغبؒ نے بڑو قیمتی نکتو سمجھایو ہے **واذا ادی رائیت بالی اقتضی معنی النظر المؤدی الی الاعتبار**. قرآن پاک غا اس با اثر انداز غو قرآن غی چھاں ہیٹھ پلنؔ غے جوان ہونؔ آلاں ور کے اثر ہوو؟ بس اک جانثار غی یاہ تاہنگ ہی ایمان ناں سگ لانؔ واسطے

وَالَّذِيْنَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُوْنَ اَزْوَاجًا ۚۖ

تے جن لوکاں غی تھارے بچوں وفات ہوتی وہے اور ویہہ اپنےؔ پچھے اپنیؔ بیویں چھوڑ رہیا ویں

وَّصِيَّةً لِّاَزْوَاجِهِمْ مَّتَاعًا اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍ ۚ

انھاں ناں بیویاں واسطے وصیت کرنی ضروری ہے جے اُنھاں ناں اک سال توڑی خرچو دتو جئے تے گھروں نہ کڈیو جئے

فَاِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيْ مَا فَعَلْنَ فِيْٓ

فر جے ویہہ آپے ہی چلیؔ جیں تاں تھارا ور اِس ماں کوئی گناہ نیہنہ کہ ویہہ شریعت غے مطابق

اَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَّعْرُوْفٍ ۗ وَاللّٰهُ عَزِيْزٌ حَكِيْمٌ ﴿۲۴۰﴾ وَ

اپناں بارہ ماں کجھ کریں تے اللہ تعالیٰ زبردست ہے حکمت آلو ہے (۱۹۸) تے

لِلْمُطَلَّقٰتِ مَتَاعٌۢ بِالْمَعْرُوْفِ ۗ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِيْنَ ﴿۲۴۱﴾

طلاق آلیاں واسطے دُستور غے مطابق (الوداع کرن جگو) سمان ہے یوہ حق ہے پرہیز گاراں ور (۱۹۹)

كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيٰتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ﴿۲۴۲﴾ ع اَلَمْ ۳۱ ع ۷ ۱۵

اسے را اللہ تعالیٰ تھارا واسطے اپنیؔ آیتاں ناں کھول کھول غے بیان کرے تا نجے تم سمجھیں (۲۰۰) کیوں!

تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ خَرَجُوْا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ اُلُوْفٌ

تم نےؔ ویہہ لوک نیہنہ تکیا! جہڑا موت غا ڈر نالؔ اپناں گھراں تیں نکل پیا جد کہ ویہہ

حَذَرَ الْمَوْتِ ۠ فَقَالَ لَهُمُ اللّٰهُ مُوْتُوْا ۠ ثُمَّ اَحْيَاهُمْ ۗ

ہزاراں غی تعداد ماں تھا تے اللہ تعالیٰ نے انھاں ناں کہیو جے ''تم مرجاؤ'' فر اُس نے ویہہ زندہ کر چھوڑیا

اِنَّ اللّٰهَ لَذُوْ فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ

بلاشبہ اللہ تعالیٰ لوکاں ور بڑو فضل کرن آلو ہے ور مُچ

النَّاسِ لَا يَشْكُرُوْنَ ﴿۲۴۳﴾ وَقَاتِلُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ

لوک شکر نیہنہ کرتا (۲۰۱) تے اللہ تعالیٰ غا رستہ ماں جہاد کرو

وَاعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ ﴿۲۴۴﴾ مَنْ ذَا الَّذِيْ يُقْرِضُ

اور جانؔ لیو جے اللہ تعالیٰ خوب سنن آلو جانن آلو ہے (۲۰۲) کہڑو آدمی ہے جہڑو اللہ تعالیٰ ناں

سُدی ہے حضرت خالد بن ولیدؓ غا ناں توں کہڑو مسلمان ناواقف وہے غو! انھاں نے زندگی ساری جہاد ماں گذاری ور دیکھو! وفات غے وقت وی تمنّاں کہڑی چیز غی ہے! وفات غے وقت فرمایو : جاؤ جہاد توں نسنؔ آلاں ڈروکلاّں ناں میری یاہ گل سنؔا دیو! ہوں لڑائیاں ماں پیدا ہووٗ' لڑائیاں غی چھوٗلی ماں پلیؔو' واہ کہڑی جنگ تھی جسماں ہوں شریک نیہنہ تھوٗ' میرا جسم غو وہ کہڑ وانگ ہے جس ور تیراں' نیزاں تے برچھاں غا پھٹ نیہنہ ! ور افسوس ! اج منجی ور مر رھیو ہوں !! یعنی موت اللہ غا ہتھ ماں ہے۔ (حیاۃ الصحابہ)

(۲۰۲) یوہی وہ اصل حکم ہے جس واسطے اپر غو قصو سنؔا یو تھو تا نجے جان مالؔ غی قربانی واسطے ذہن تیار رہو جئے. ور قربانی غی مانگ غے نالؔ نالؔ قرآن کریم ہر جگہ فِــیۡ سَبِيۡــلِ اللّٰهِ 'اللہ غا رستہ ماں'' ہونؔ غی شرط ضرور لاوے اللہ غا رستہ تیں علاوہ جس ناں ور وی تے جس مقصد پچھے وی جنگ وہے اسلام اس ناں جہالت ہی غی جنگ کہہ تے اس ماں مرن آلاّ ناں فَقَدۡمَاتَ مَيۡتَةً اَلۡجَاهِلِيَّةِ (ابو داؤد) ''یعنی جہالت غا مڑدار'' توں سوا کوئے خطاب نیہنہ دیتو۔

(۲۰۳) دنیا غی جنگ ماں لڑن آلاّ بڑیں بڑیں تنخواہاں تے سونا غا تمغاں پچھے اپنٔی جان خطراں ماں کھلّیں اللہ غا رستہ ماں اس غا دین پچھے لڑنؔ آلاّں ناں دنیا غی ایسی کوئے لالچ نیہنہ دتی جاتی سگوں مومن اگے ہی یوہ مطالبو رکھیو جئے کہ توں ہی جان غی قربانی غے نالؔ مالؔ غی قربانی وی پیش کر، اور وعدو چھڑو آخرت غا ثواب غو کیو جئے ور یوہ وعدو اتنوں پکو ہے جس را کہ اس نے خدا تعالیٰ کوئے قرض رکھیو وو ہے فر اللہ تعالیٰ قیامت توڑی اصل قرض ماں ہورو ہور باھدو کر تو رہ ات توڑی کہ اللہ غا رستہ ماں دتی وی اک مُٹھی اس ناں قیامت غے تہاڑے پہاڑ بنؔ غے لبھے۔

(۲۰۴) موت زندگی اللہ غا ہتھ ماں ہے تے ہار جیت، کامیابی ناکامی اسے غا ہتھ ماں ہے اور اللہ غی مدد انھاں بنداں نالؔ ہے جہڑا اسے غی ذات ور پُھر وسو کریں. اسے حقیقت ناں دل ماں بسالنؔ واسطے اک ہور تاریخی قصو سنؔا یو جار ھیو ہے یوہ قصو وی عرب ماں مشہور تھو. حضرتِ موسیٰ علیہ السلام تیں کئیں سال بعد غی گل ہے جد بنی اسرائیل اپنّیاں بدعملیاں غی وجہ تیں کمزور ہو گیا تھا. انھاں ور اک مشرک قوم نے حملو کر غے انھاں ناں اُتھل پُتھل کر چھوڑیو تھو۔ بنی اسرائیل غا ہزاراں لوک قتل ہو گیا تھا تے انھاں غا اکثر شہراں ور قبضو ہو گیو تھو اس ویلّے انھاں نے وقت غا پیغمبر علیہ السلام اگے یاہ درخاس رکھی جے تم مھارا اپر اک بادشاہ (سردار یا سپہ سالار) مقرر کر دیو ہم اللہ غا رستہ ماں جہاد کر غے انھاں مشرکاں ناں اتوں کڈاں غا اس ویلّے یوہ قصو پیش آیو۔ قرآن کریم نے اس لماں قصہ غیں چھڑیں ویہہ گھڑ بیان کیں ہیں جنھاں ماں موموناں واسطے مُچ سبق ہے۔ باقی قصو تے عرب ماں مشہور تھو ہی۔

(۲۰۵) اجیہاں موقعاں ماں ''ہیلے شیری'' اُپر پَہیڑ تے مچ لگ جے ور کانگ اگے کھلا ہونؔ آلاّ بالکل کھٹ ہی ویں۔ فر بنی اسرائیل قوم غو مزاج اور انھاں غی تاریخ وی یوہی ثبوت دیئے تھی جے ات کہنؔ آلاّ تے مُچ ہیں ور کرن آلاّ انگلیاں ور گنّیاں جاسکیں۔ اسے گلوں اللہ غا پیغمبرؑ نے انھاں ناں پہلاں ہی ٹھکور غے گل صاف کرن غی کوشش کی تا نجے پچھے انھاں ناں کوئے عذر بہانوں کرن غو وی موقعو نہ تھاوے فر ہووو وی یوہ ہی جس غو ڈر تھو، مفسر حضرات فرمانویں جے اس ماں امت غا علماء کرام تے ذمہ داراں واسطے یوہ سبق تے یاہ ہدایت ہے جے ویہہ اسا موقع ور لنگ رولاّ تے پَہیڑ پَہاڑ تیں تُھو کھو بالکل نہ کھائیں۔

اللّٰهَ قَرۡضًا حَسَنًا فَيُضٰعِفَهٗ لَهٗۤ اَضۡعَافًا كَثِيۡرَةً ؕ وَاللّٰهُ

قرض دیئے چنگو قرض فر اللہ تعالیٰ اُس ناں بدھا بدھا غے کئیں گنؔا کر دیئے تے اللہ تعالیٰ ہی

يَقۡبِضُ وَيَبۡصُۜطُ وَاِلَيۡهِ تُرۡجَعُوۡنَ ﴿۲۴۵﴾ اَلَمۡ تَرَ اِلَى الۡمَلَاِ

تنگی وی دیئے تے وہ ہی کشائش وی دیئے! تے تم سب اُسے در موڑیا جیں غا (۲۰۳) کیوں! تم نے موسیٰؑ

مِنۡۢ بَنِىۡۤ اِسۡرَآءِيۡلَ مِنۡۢ بَعۡدِ مُوۡسٰى ۘ اِذۡ قَالُوۡا لِنَبِىٍّ

تیں بعد بنی اسرائیل غاں مقدماں ناں نیہنہ دیکھیو! (۲۰۴) جس ویلّے انھاں نے اپنّاں نبی ناں

لَّهُمُ ابۡعَثۡ لَنَا مَلِكًا نُّقَاتِلۡ فِىۡ سَبِيۡلِ اللّٰهِ ؕ قَالَ هَلۡ

کہیو تھو تم مھارا واسطے اک بادشاہ مقرر کر چھوڑو تا نجے ہم اللہ غا رستہ ماں جہاد کراں (نبی نے) فرمایو:

عَسَيۡتُمۡ اِنۡ كُتِبَ عَلَيۡكُمُ الۡقِتَالُ اَلَّا تُقَاتِلُوۡا ؕ قَالُوۡا

ایسو تے نیہنہ کہ تھارے اُپر جہاد فرض کیو جئے فر تم جہاد نہ کریں ویہہ کہنؔ لگا

وَمَا لَنَآ اَلَّا نُقَاتِلَ فِىۡ سَبِيۡلِ اللّٰهِ وَقَدۡ اُخۡرِجۡنَا مِنۡ

ہمناں کے ہو گیو جے ہم اللہ غا رستہ ماں جہاد نہ کراں حالانکہ ہم اپنّاں گھراں تیں اجاڑیا

دِيَارِنَا وَاَبۡنَآٮِٕنَا ؕ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيۡهِمُ الۡقِتَالُ تَوَلَّوۡا

گیا ہاں تے اپنّاں بچاں تیں کنی کیّا گیا ہاں فر جس گھڑی جہاد انھاں ور فرض کیّو گیو تاں تھوڑاں جیاں

اِلَّا قَلِيۡلًا مِّنۡهُمۡ ؕ وَاللّٰهُ عَلِيۡمٌۢ بِالظّٰلِمِيۡنَ ﴿۲۴۶﴾ وَقَالَ

لوکاں ناں چھوڑ غے سارا مکر گیا تے اللہ تعالیٰ ظالماں ناں چنگی طرح جانٔے (۲۰۵) تے انھاں ناں

لَهُمۡ نَبِيُّهُمۡ اِنَّ اللّٰهَ قَدۡ بَعَثَ لَـكُمۡ طَالُوۡتَ مَلِكًا ؕ

اُن غا نبی نے فرمایو : جے اللہ تعالیٰ نے تھارا واسطے طالوت ناں بادشاہ مقرر کیّو ہے

قَالُوۡٓا اَنّٰى يَكُوۡنُ لَهُ الۡمُلۡكُ عَلَيۡنَا وَنَحۡنُ اَحَقُّ بِالۡمُلۡكِ

ویہہ کہنؔ لگا اُس ناں مھارے اُپر بادشاہی غو حق کس راہ ہو سکے! حالانکہ ہم اُس تیں بادشاہی غا زیادہ

مِنۡهُ وَلَمۡ يُؤۡتَ سَعَةً مِّنَ الۡمَالِ ؕ قَالَ اِنَّ اللّٰهَ اصۡطَفٰٮهُ

حقدار ہاں اور اُس ناں تے زیادہ مالؔ دولت وی نصیب نیہنہ ہووو (بنی نے) فرمایو: اُس ناں اللہ نے تھارا

عَلَيْكُمْ وَزَادَهٗ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ ۭ وَاللّٰهُ

مقابلہ ماں چُنڑ لیّو ہے تے اُس ناں علم اور جُسہ ماں خوب کشائش عطا فرمائی ہے تے اللہ

يُؤْتِيْ مُلْكَهٗ مَنْ يَّشَاۗءُ ۭ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيْمٌ ﴿۲۴۷﴾ وَ

جس ناں چاہوے اپڑوں مُلک دیدئے اور اللہ بڑی وُسعت آلو خوب جانڑ آلو ہے (۲۰۶) تے

قَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ اِنَّ اٰيَةَ مُلْكِهٖٓ اَنْ يَّاْتِيَكُمُ

اُن غا نبی نے انھا ناں فرمایو: کہ اُس غی بادشاہی غی نشانی یاہ ہے جے تھارا کولّے وہ صندوق

التَّابُوْتُ فِيْهِ سَكِيْنَةٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا

آجئے غو جسماں تھارا رب غی طرفوں تھارا واسطے تسلی ہے تے کجھ بچیں ویں چیز ہیں

تَرَكَ اٰلُ مُوْسٰى وَاٰلُ هٰرُوْنَ تَحْمِلُهُ الْمَلٰۗىِٕكَةُ ۭ

جہڑیں موسیٰؑ تے ہارونؑ غا خاندان نے چھوڑیں تھیں فرشتا اُس ناں چالیاں ویں غا

اِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ ﴿۲۴۸﴾ۧ

یقیناً اس ماں تھارا واسطے بڑی نشانی ہے جیکر تم ایمان آلا ہیں (۲۰۷)

فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوْتُ بِالْجُنُوْدِ ۙ قَالَ اِنَّ اللّٰهَ

فر جسویلّے طالوت فوجاں ناں لے غے ٹُرپیو اُس نے کہیو بیشک اللہ تعالیٰ

مُبْتَلِيْكُمْ بِنَهَرٍ ۚ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّىْ ۚ وَ

ایکنڑ نہر ور تھاری ازمائش کرے غو فر جہڑو آدمی اُس توں پانی پیئے غو وہ میرو نیہنہ تے

مَنْ لَّمْ يَطْعَمْهُ فَاِنَّهٗ مِنِّىْٓ اِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً

جہڑو اک لپ تیں زیادہ اُس غو پانی چکھے وی نہ وہ یقیناً

بِيَدِهٖ ۚ فَشَرِبُوْا مِنْهُ اِلَّا قَلِيْلًا مِّنْهُمْ ۭ فَلَمَّا

میرو ہے چھیکڑ کُجھ اک لوکاں ناں چھوڑ غے باقی ساراں نے اُس غو پانی پی لیّو (۲۰۸) فر جسویلّے

جَاوَزَهٗ هُوَ وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مَعَهٗ ۙ قَالُوْا لَا

طالوت تے ویہہ لوک جہڑا انھاں غے نالڑ ایمان لیایا تھا اُس نہر تیں پار چڑھیا ویہہ کہنڑ لگا

(۲۰۶) یاہ انھاں غی پہلی کمزوری تھی انھاں نے اک مقدم بنانڑ غی مانگ کی تھی جہڑی پوری ہوگئی تھی ہُن انھاں ناں جنگ غا مدان در ٹرپیئوں تھو۔ ور رِکتوں! ویہہ تے بنی اسرائیل تھا! انھاں نے اپڑاں بچوں کجھ قبیلا سرداری واسطے خاص کیاوا تھا سردار بس وہ ہی شخص ہو سکے تھو جہڑو انھاں قبیلاں غو آدمی وہے اس توں سُوا کسے دوجا خاندان غو بندو مقدم بن ہی کد سکے تھو! جد کہ طالوت اسا کسے خاندان غا آدمی نیہنہ تھا کجھ روایتاں ماں ہے جے ویہہ بکریں چاریں ویں تھا (ابن کثیر) اس توں علاوہ اگر کائے گل بنی اسرائیل ناں اپڑنے در چھک سکے تھی تے واہ مالداری ہو سکے تھی جد کہ ویہہ مالدار وی نیہنہ تھا ابن جریرؒ فرمانویں **ولم تكن طالوت من سبط النبوة ولا من سبط المملكة.** پیغمبر غو جواب سنو! فرمایو: پہلی گل تے یاہ ہے کہ انھاں غی تقرری اللہ غی طرفوں ہوئی ہے تے وہ اپڑاں فضل نالڑ جس ناں نوازنوں چاہوے کونڑ ٹھاک سکے!؟ تے دوجی گل یاہ ہے جے سرداری تے سپہ سالاری واسطے علم اور جان غی لوڑ ہے یہ دوئے چیز اللہ نے انھاں ناں خوب عطا فرمائیں ہیں فر تم ہور کے چاہویں۔

(۲۰۷) انھاں غی گل غو اصل جواب تے ہو گیو تھو ہُنڑ دلاں غا ہور اطمینان واسطے اک ظاہری نشانی دسی جا رہئی ہے جے طالوت غا سردار بنڑن ور اللہ تعالیٰ چانڑ چک اس صندوق ناں تھارا توڑی پہچا چھوڑے غو جسماں حضرت موسیٰؑ تے حضرت ہارونؑ غا کجھ تبرکات ہیں. کجھ تفسیراں ماں ہے جے اس صندوق ماں تورات غیں اصل تختیں تے حضرت موسیٰؑ غی سوھٹی اور حضرت ہارونؑ غی پگ مبارک تھی اس ناں واہی دشمن قوم حملہ غے وقت کھس لے گئی تھی۔ حضرت طالوت غا سردار بنتاں ہی اللہ نے اپنی قدرت نالڑ یوہ صندوق فر بنی اسرائیل ناں عطا کر دتو - ور یوہ بنی اسرائیل توڑی کسرا پجُیو؟ اس بارہ ماں تاریخی روایت تے مُچ ہیں ور قرآن کریم نے چھڑی اتنی گل کہئی ہے جے ’’فرشتا اس ناں چالیانویں غا‘‘۔

(۲۰۸) طالوت اپڑاں لشکر ناں لے غے جنگ کرن ٹُریا تھا. انھاں ناں پتو تھو جنگ کوئے بچاں غی کھیڈ نیہنہ، ات سچیں مُچیں لہو غا دریا بغیں، سرتن تیں کنی ویں جسم غا لبراہوا ماں اُڈیں، انھاں ناں یوہ وی پتو تھو جے جنگ لشکر غی تعداد ور نیہنہ ہوتی بلکہ اللہ غا رستہ غی جنگ تے ایمان یقین غی انڑ مک طاقت ور کی جئے - تے ساری جماعت بچوں جے تھوڑا جییا کمزور وی مدان چھوڑ جیں تاں ساری جماعت غا قدم پٹے جانڑ غو خطرو پے جئے۔ اس را غا ڈرو کلاں غو پہلاں ہی کنی ہونڑو ضروری ہے روایتاں ماں آوے جے سفر سخت روڑا غی تتی تُھپاں ماں ہووؤ تھو. رستہ ماں ایکنڑ نہر تیں سُوا کدے پینڑ جگو پانی نیہنہ تھو بس اسے نہر اپر ازمائش ہوگئی۔ انھاں نے حکم دتو جے اک لپ توں زیادہ جہڑو پانی پیئے غو وہ میرو نیہنہ۔ جہڑا رستہ ماں تس غا سیک نہ چَھل سکیں ویہہ جنگ غیں سختیں کسرا چَھلّیں غا. فریو ہی ہووؤ اک نکی جئی جماعت ناں چھوڑ غے باقی سارا پانی اپر ٹہہ گیا۔ تے ٹھنڑ آلا اُٹھیا وی کد ہیں !۔

طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهٖ ۚ قَالَ الَّذِيْنَ

اج ہمناں جالوت اور اُس غی فوجاں ناںٔ مقابلہ غی کوئے طاقت نیہنہ (ور) جہڑا لوک یوہ یقین

يَظُنُّوْنَ اَنَّهُمْ مُّلٰقُوا اللّٰهِ ۙ كَمْ مِّنْ فِئَةٍ قَلِيْلَةٍ

رکھیں تھا جے انھاں نے اللہ غی بارگاہ ماں حاضر ہوݨو ہے اُنھاں نے کہیو: کتنی ہی نِکیں نِکیں جماعت اللہ تعالیٰ غا حکم

غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيْرَةًۢ بِاِذْنِ اللّٰهِ ۗ وَاللّٰهُ مَعَ

ناںٔ بڑیں بڑیں جماعتاں ور غالب آجاتی رہئی ہیں تے اللہ ثابت قدم رہݨ آلاں

الصّٰبِرِيْنَ ﴿۲۴۹﴾ وَلَمَّا بَرَزُوْا لِجَالُوْتَ وَجُنُوْدِهٖ

غے ناںٔ ہے (۲۰۹) تے جس گھڑی ویہہ جالوت اور اُس غی فوجاں غے سامݨے آیا

قَالُوْا رَبَّنَآ اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَّثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَ

دعا کرن لگا: اے مھاریا ربا! توں مھارے اُپر صبر غا چھم لادے تے لڑائی ماں مھارا پیر پکّا کردے تے

انْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ ﴿۲۵۰﴾ ؕ فَهَزَمُوْهُمْ بِاِذْنِ

کافر قوم غا مقابلہ ماں مھاری مدد فرما! (۲۱۰) فر ایمان آلاں نے اللہ غا حکم ناںٔ ویہہ

اللّٰهِ ۛ وَقَتَلَ دَاوٗدُ جَالُوْتَ وَاٰتٰىهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ

مداںٔ چھوڑیا تے داووؑ نے جالوت ناں قتل کر چھوڑیو اور اللہ نے انھاں ناں بادشاہی تے

وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهٗ مِمَّا يَشَآءُ ۗ وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ

حکمت عطا فرمادتی تے جو کجھ انھاں ناں چاہیو سکھا چھوڑیو تے جیکدے اللہ تعالیٰ کجھ لوکاں غے ذریعہ

بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ ۙ لَّفَسَدَتِ الْاَرْضُ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ ذُوْ

کجھاں ناں ہٹاتو نہ رہتو تاں زمین ماں فساد ہی مچ جاتو ور اللہ تعالیٰ دُنیا

فَضْلٍ عَلَى الْعٰلَمِيْنَ ﴿۲۵۱﴾ تِلْكَ اٰيٰتُ اللّٰهِ نَتْلُوْهَا

جہان آلاں ور مُچ مہربانؔ ہے (۲۱۱) یہ اللہ تعالیٰ غیں آیت ہیں جہڑیں (اے نبیؐ) ہم

عَلَيْكَ بِالْحَقِّ ۗ وَاِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِيْنَ ﴿۲۵۲﴾

تھارے اُپر ٹھیک ٹھیک تلاوت کر رہیا ہاں تے بیشک تم رسولاں بچوں ہیں (۲۱۲)

(۲۰۹) مخالف فوج غو کمانڈر بڑو زور اور پہلوان جالوت تھو۔ جس غی فوجاں ناں تکݨ تیں پہلاں ہی ان ڈروکلاں نے یاہ گل کہئی تھی۔ تے یہ کونݨ لوک تھا جھاں نے کہیو تھو جے "اج ہمناں جالوت تے اس غی فوجاں ناںٔ مقابلہ غی کوئے طاقت نیہنہ" اکثر مفسر فرمانویں جے یہ ویہہ ہی پانی پیݨ آلا تھا. ور کجھ اک غو خیال ہے کہ یاہ پانی پیݨ آلاں توں علاوہ اک ہور چھانٹی ہوئی تھی سچا موموناں واسطے یاہ اک ہور ازمائش تھی، بلکہ یاہ ازمائش پشلی ازمائش تیں وی زیادہ تکڑی تھی دشمن غے نیڑے پُج غے جسو یلّے اپݨاں ساتھی ہی ہمت ہار جائیں۔ اور اس راغیں ڈروکلّیں گل کرن لگ جیں اساوقت ماں ثابت قدم رہݨوں کوئے اسان کم نیہنہ ور جھاں غو ایمان تے یقین اللہ ور پکو تھو، جھاں غا دلاں ماں "واصل بحق "ہون غو تے اللہ غی محبت غو ہاڑ چڑھیو وو تھو ویہہ کد چُپ رہ سکیں تھا، انھاں نے بنگار غے کہیو. نہ رے نہ! کتنی ہی نکیں نکیں جماعت اللہ غا حکم تے اس غی توفیق ناںٔ بڑیں بڑیں فوجاں ناں مداںٔ چھوڑتی رہئی ہیں" تے انسانی تاریخ گواہی دے رہئی ہے جے "اللہ تعالیٰ ڈٹ جاݨ غے ناںٔ ہے" تے جس غے ناںٔ اللہ غی مدد وہے فر اس ناں دنیاں غی کھڑی طاقت، کھڑی کانگ تے کھڑ وطوفان اپݨی جگہ توں ہلا سکے! یہ پکا مومن تھا کتنا ں؟ روایت، مچ ہیں تے کجھ لوکاں نے بائبل غی اس روایت ناں ترجیح دتی ہے جے ویہہ چھ سو تھا ور ہوں اس تابعی غی گل سب تیں اپر رکھوں جھاں نے فرمایو جے "میں مُچ صحابۂ کرام کولوں سنیوں ہے جے بدر غا غازیاں غی تعداد واہی تھی جہڑی طالوت غا سنگیاں غی تھی" (ابن کثیر وغیرہ)

(۲۱۰) یاہ جنگ غا مدان ماں پُجݨ توں پہلاں اپݨاں مالک غے اگے دعا در خاس غی جاچ دسی گئی ہے۔

(۲۱۱) حضرتِ داؤدعلیہ السلام اس ویلّے بالکل نوجوان تھا۔ تے کجھ روایتاں ماں ہے جے انھاں نے کھوانݨی ماں رکھ غے بٹّو ماریو تھو جہڑو جالوت غا متھا ماں لگو اور لگتاں ہی اس غو کم ہو گیو آیت غا آخر ماں جہاد غو مقصد بیان کیو کہ جے اللہ تعالیٰ اس را نافرماناں غوز ور نہ توڑتو رہتو تاں دنیا ماں نافرمان لوک تے ادھڑتُھمی ہی مچائی رکھتا. حضرت شاہ عبدالقادرؒ نے اس جگہ بڑی معرفت آلی گل لکھی ہے "نادان لوگ کہتے ہیں لڑائی کرنی نبیوں کا کام نہیں اس قصہ سے معلوم ہوا کہ جہاد ہمیشہ رہا ہے اور اگر جہاد نہ ہوتو مفسد لوگ ملک کو ویران کردیں"۔ (موضح القرآن)

(۲۱۲) یعنی یہ اتنی پرانی خبر اس راصحیح صحیح سنانݨی وحی توں بجݨ تے ممکن ہی نیہنہ بس اتوں ہی سمجھن آلا سمجھ سکیں جے تم اللہ غا سچا نبی ہیں۔ تئیں تم وحی غے ذریعہ یہ خبر سنا رہیاں ہیں۔